

УДК [1930.2:303.621.32]:[94:323.27(477)"2014"]+355.48(470+477)]
DOI: 10.33402/ur.2023-16-268-300

Галина БОДНАР

кандидат історичних наук

доцент кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID:<http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

УСНА ІСТОРІЯ РЕВОЛЮЦІЇ, ВІЙНИ І ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ: ЯК ПРАЦЮВАТИ З НЕЗАВЕРШЕНИМ МИНУЛИМ

Проаналізовано ключові моменти методики запису інтерв'ю з незавершеного минулого (при інтерв'юванні учасників Революції гідності, російсько-української війни, волонтерів) і роботи з травматичним досвідом, розглянуто важливість дослідницької саморефлексії. Ініціативи записів «тут і зараз» виникли практично відразу в 2014 р., і за кілька років було здобуто перший досвід таких інтерв'ювань та зібрано чималий (щоправда, різномірний) джерельний матеріал, який якісно вирізняє усну історію в Україні на тлі регіону. Дискусії ж про методику, доцільність і ризики таких записів, (не)окреслення їх як усноісторичних розгорнулися щойно в 2022 р. після повномасштабного вторгнення російських військ. Стверджується, що в записах про нещодавнє важливо керуватися внутрішньою готовністю свідків розказувати, розуміти різний потенціал біографічного і тематичного нарративного (напівструктурованого) інтерв'ю, дещо змінені категорії обох співтворців усної історії – оповідача та інтерв'юера, проблематичність всеохопності й дотримання вибірки, значущість взаємодії дослідників і нараторів не лише під час запису, а навіть більше на підготовчому етапі та після інтерв'ю. Зазначено, що проведення таких інтерв'ю – це складне й обережне балансування між підтримкою нарративізації свідками пережитого й утриманням їх від надмірного поринання у важкі спогади. З дослідницької практики з'ясовано, що можна говорити про важливість «вдалого» моменту інтерв'ювання: не відразу після пережитого, але й не запізно, коли травма денаративізується і стане «відсутнім» досвідом. Наголошено, що інтерв'ю може мати позитивний чи негативний емоційний вплив на нараторів, нейтрального не буває – навіть якщо сам процес інтерв'ювання може здаватися терапевтичним, усна історія не є терапією. Обґрунтовано, що усноісторичні студії незавершеного минулого актуалізують питання саморефлексивності та самоетики дослідників, зокрема потребу усвідомлення ними ризиків (морального і фізичного) щодо нараторів, інтерв'юерів і третіх осіб, різні позиції дослідників-інсайдерів та аутсайдерів, проблематичність дослідницького аналізу таких записів і їхнього удоступнення.

Ключові слова: усна історія, незавершене минуле, запис інтерв'ю, російсько-українська війна, волонтерський рух, Революція гідності, травматичний досвід, дослідницька саморефлексія.

«Сьогодні історія твориться в Україні» (Мирослав Маринович) (Терещук, 2019, 4 січня), «Теперішнє, в якому ми знаходимось, стає історією ще до того, як перетворитись на минуле, як відійти в нашу пам'ять» (Сергій Жадан) (Жадан, 2017) – міркування, які часто тепер на слуху і які не є голосливими, а відображають сучасні реалії. Україна зараз переживає найвищу точку свого розвитку. Історики ж постали перед складним викликом писати «про процес, який триває, є живим, постійно переоцінюється, як про історію», коли «спроби впорядкувати потік часу, укласти схему, виокремити структуру, описати процеси й окреслити межі виглядають неповними та відкритими, а водночас усе, що відбувається навколо, здається однаково важливим, вартим уваги та розповіді, щоб не випустити деталі» (Аркуша, 2018, с. 9). Викликом для дослідників стали великі потоки інформації та численні множинні й плинні свідчення про сучасне у відкритому інформаційному просторі: журналістські інтерв'ю, матеріали в соціальних мережах, відеоматеріали, офіційні сайти, опубліковані мемуари та ін. Як влучно зауважила історикня Олена Аркуша, «у класичному розумінні того, чим є історія, ще зарано на підсумки, однак прийшов час на розповіді про різні історії війни, яку кожен бачить і переживає по-своєму, й лише на підставі множинності її суб'єктивних досвідів можна пробувати досягнути загальну картину» (Аркуша, 2018, с. 9).

Зафіксувати та зберегти різні історії війни і миру дає змогу усна історія – історичні документи, нові першоджерела для подальших досліджень, які постають незадовго і які «насичені інтерпретацією» (Топольський, 2012, с. 375). Історія збереже рубіжні події і рішення, а емоції людей, розуміння того, чим вони керувалися в своїх (не)діях, якими (не)були їхні сподівання, забудуться з плином часу, за винятком, звісно, тих, які пам'ять не може стерти. Глибинні інтерв'ю дають змогу побачити сучасну українську історію зі середини. «Мала» історія розширює і деталізує «велику» – «траєкторії особистих історій війни часто відхиляються від ширших процесів та їх інтерпретацій, вони абстраговані від політичних контекстів, насичені враженнями, як і думками, обличчями й оцінками тих, з ким звела війна, побутовими подробицями, життєвими драмами» (Аркуша, 2018, с. 9). У розповідях «звичайних людей» є ті самі факти, тільки усна історія поєднує їх «в інші сукупності, в інші історії, в інші значення». Іншою є і їхня інтерпретація, шляхи пов'язання, причиново-наслідкові зв'язки, коли на тих самих фактах постає «альтернативна історична логіка» (Filipkowski, 2015, s. 105–106). Олюднена історія є глибокою і невичерпною, дається писати так, щоб зацікавити і зачепити багатьох. Вона наближає нас до позиції Іншого в нерідко біполярній історії сучасності.

Революція гідності, російсько-українська війна з 2014 р. змістили хронологічні рамки усної історичних студій в Україні. На відміну від інтерв'ю з відстані часу, які донедавна визначали дослідження, оперті на усні свідчення (про Другу світову війну, Голокост, депортації, радянське повсякдення та ін.), постала усна історія нещодавніх подій. Лише зробивши «перші спроби відійти від концентрації уваги на історії жертв та переслідуваних», які були розпочаті в 2010-х роках, слушно вказала історикня, очільниця Української асоціації усної історії Гелінада Грінченко, українська усна історія знову повернулася до вивчення тепер вже «новітніх кризових ситуацій та пов'язаних з ними героїзму і трагедій» (Грінченко, 2021, с. 21).

Війна Росії проти України не розпочалася з широкомасштабного вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р., війна триває вже з початку 2014 р. – дев'ятий рік. Тоді вона почалася для більшості населення України і триває досі. З лютого 2022 р. війна зачепила всіх без винятку, кожний і кожна має її власну історію – страху, болю і співчуття, чекання і безсилля, зневіри і мужності, коли світ розколовся на «до» і «після». Так само українські усні історики постали перед викликом – як документувати досвіди війни, що триває, не на початку 2022 р., а ще в 2014–2015 рр. Саме тоді постали перші ініціативи записів «тут і зараз», дискусії ж про доцільність і ризики таких записів розгорнулися щойно в 2022 р. після повномасштабного російського вторгнення (див.: Грінченко, 2022; Urbańska et al., 2022). У цьому міжчассі велися різні усноісторичні проекти про війну, Революцію гідності, волонтерство, внутрішньо переміщених осіб, капеланів та ін. Це ще той виклик зібрати їх усі разом, не всі з них складуть джерельну основу історичних документів згодом. Однак такі ініціативи якісно вирізняють українську усну історію, завдяки ним формується унікальне джерельне підґрунтя для подальших досліджень, зокрема студій пам'яті.

Метою статті є спроба проговорення і дуже попереднього підсумування досвіду авторки з усної історії незавершеного минулого – переваг, труднощів і нових викликів у роботі усних істориків з нещодавнім, ключових моментів оновлення методики запису інтерв'ю, поки лише узагальненого аналізу таких свідчень, (не)нового в роботі з травматичним досвідом, важливості саморефлексивності та самоетики дослідників. Інтерв'ювання нещодавніх подій було можливістю, яку не хотіли упустити, але водночас і чималим викликом. Лише частина людей до справи з «новим» приходила з досвідом роботи в усній історії (знанням методики) і з травматичним минулим (тематикою Другої світової війни, Голокосту, репресій і депортацій та ін.), обізнаністю з поодинокими напрацюваннями зарубіжної історіографії. Вже на підготовчому етапі, але ще більше в процесі реалізації того чи того проекту та його осмислення виникало чимало нових запитань, на які не відразу знаходилися відповіді. Авторка запропонувала свої міркування, і вони невичерпні, почасти лише торкнулася окремих питань, сигналізуючи їхню важливість. Запропонувати «вироблену» методику роботи з нещодавнім минулим неможливо і шкідливо водночас – різними є ситуації інтерв'ю, записані історії кожна по-своєму унікальна. Втім, видається, що вкрай важливо означити такі проблемні поля і спільно шукати на них відповіді.

В історіографії усноісторичні дослідження про нещодавнє охоплюють кризові ситуації, травматичний досвід катастроф і війн. У США свідчення записували після терактів 11 вересня 2001 р., руйнівного урагану Катріна в 2005 р. В європейському просторі увагу привернув масштабний воєнний злочин, скоєний у боснійському місті Сребрениця в 1995 р. під час Боснійської війни (Leydesdorff, 2011; Petril, Hasanović, 2020). Постійним є зацікавлення до трагічних подій в Руанді¹ та Конго.

¹ З досвіду роботи в Руанді усна історикія Ерін Джессі (Erin Jessee) вивчає етичні та методологічні проблеми, які можуть виникнути під час проведення якісних досліджень у процесі насильства і відразу після. Авторка, зокрема, піднімає питання небезпек, з якими стикаються усні історики, адже він / вона працює в різних умовах і з різною тематикою, втягає себе в приватне повсякденне життя людей, яких не знає,

Цілісним дослідженням практикування усної історії в поточних кризах і відразу в післякризовий період, етичних і методологічних особливостей, нових можливостей і переваг, але водночас ризиків і обмежень таких студій стала підбірка статей та інтерв'ю «Слухаючи на вістрі: усна історія після кризи» (Cave, Sloan, 2014). Упорядники привернули увагу до усної історії про нещодавнє, яка (як і «класична» усна історія) зосереджена на висвітленні ширшої події через переживання, емоції і досвіди свідків, але на часовому відрізку знаходиться між роботою відразу (24-годинною журналістикою) і творенням історичного документа з тривалої відстані часу. В контексті цього важливим є розрізнення роботи усних істориків, психологів, журналістів і тих, хто документує воєнні злочини. Зовсім близьким до наших днів був досвід життя під час коронавірусної інфекції Covid-19 і пов'язані з цим проекти інтерв'ювання². Уведення записів про нещодавнє українське минуле в світовий та історичний контексти воєнного досвіду і дослідження травми відкриває широкі перспективи компаративістики й поглиблених студій, що ще чекають своїх дослідників.

Серед українських дослідників проблему змін в усній історії під впливом подій 2013–2014 рр. та російсько-української війни, етичних стандартів і дослідницьких (само)рефлексій стосовно них однією з перших порушила Г. Грінченко у вступній статті до збірки наукових праць за її ж редакцією «Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть» (Грінченко, 2021). Першою нагодою поміркувати над специфікою інтерв'ювання про незавершене минуле, етичні моменти, виклики перед фахівцями, які працюють чи планують працювати в напрямі усної історії, використовувати її методи в записах про нещодавнє, стала публікація авторки в згаданому збірнику на ласкаве запрошення редакторки (Боднар, 2021). Поглибити попередні напрацювання дала змогу важлива спільна ініціатива Альбертського університету (Канада), Української асоціації усної історії, кафедри соціології Ягеллонського університету (Польща) і Фундації «Добра Воля» з організації та проведення Літнього інституту з досліджень на основі інтерв'ю й усної історії «Свідчення війни в Україні» (м. Краків, Польща, 16–19 липня 2022 р.)³. Цей текст написано для обговорення на цьому інституті й (пере)дописано відразу після нього наприкінці літа 2022 р.

психічне і фізичне здоров'я, переконання і мотиви яких під час інтерв'ю і після є непередбачувані. Дослідники стикаються з ризиками (фізичним, психологічним, репутаційним, соціальним, економічним) на всіх етапах своєї роботи: від планування проєкту до презентації результатів (Jessee, 2017).

² Існує вже кілька оновлених версій спеціально розробленого посібника, базованого на досвіді інтерв'ювань працівників Британської бібліотеки з усної історії та за участі членів Товариства усної історії (Morgan et al., 2021). Дженніфер Абрахам Крамер (Jennifer A. Cramer) у своїй промовистій за назвою статті порушив питання оновлення методики роботи усного історика, його / її ролі у поточній кризі, відштовхуючись від свого досвіду реалізації проєктів Covid-19 і не тільки (Cramer, 2020).

³ Детальніше див.: Witnessing the War in Ukraine: Oral History and Interview-Based Research Summer Institute. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/news-and-events/conferences/2022/oral-history-research-summer-institute.html>

Джерельним підґрунтям узагальнювальних міркувань стали проекти, реалізовані на історичному факультеті Львівського університету ім. Івана Франка і в співпраці: «Майдан: усна історія. Регіональний вимір» Українського інституту національної пам'яті зі запису учасників Революції гідності у Львівській області (тривав із липня 2015 р. до 2018 р.; записано 36 відео і 44 аудіоінтерв'ю)⁴, «Діяльність волонтерських організацій як зміцнення обороноздатності України та реінтеграції тимчасово окупованих територій» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (з літа 2017 р. до 2018 р.; загалом зібрано близько 200 аудіоінтерв'ю волонтерів і воїнів АТО, учасників Революції гідності)⁵ та записи усних свідчень воїнів (добровольців, військовослужбовців, мобілізованих) російсько-української війни (стартував із лютого 2017 р., близько 150 аудіоінтерв'ю)⁶. Інтерв'ювання не відбувалося під час тривання Революції гідності чи відразу після повернення воїна з передової. Переважно від найбільш складного пережиття (на момент запису) проходило трохи часу: з участі в революції – мінімум півтора року, волонтери свідчили вже по активній фазі своєї діяльності на початку війни в 2014–2015 рр. Складніше узагальнити «часову дистанцію» з воїнами, з огляду на різні досвіди. Отож, інтерв'ю проводили навіть із невеликої, але все ж таки з відстані часу.

Усна історія незавершеного минулого: (не)нові виклики. Під усною історією незавершеного минулого маємо на увазі нещодавні події, щодо яких ще не виробили усталених інтерпретацій, які ще не стали історією. І, як правило, говоримо про Революцію гідності, російсько-українську війну з 2014 р., волонтерський рух в Україні, внутрішньо переміщених осіб. Окреслення «(не)завершене минуле» плінне як для свідків (для одних завершені події / участь, інші з цим не погоджуються (до прикладу, Революція гідності для багатьох її учасників на 2015–2016 рр., час запису інтерв'ю, трактувалася незавершеною)), так і для дослідників. Недощавні події оприявнюють інші й такі, що видавалися «завершеними». У свідченнях про недавнє маємо ланцюжок досвідів трьох революцій: Революції на граніті, Помаранчевої революції і Революції гідності. Спогади про війну – це Друга світова війна і сучасна війна з 2014 р., але також досвіди війни в Афганістані (її чомусь призабувають), для військових – участь в інших воєнних конфліктах.

Робота з нещодавнім ставить дослідників перед новими викликами. Коли розпочинати запис інтерв'ю – під час тривання події, після її закінчення чи після закінчення активної фази? Як «відстань» інтерв'ювання впливає на свідчення і на здатність людей (не)вільно говорити? Які питання (не)варто ставити і чому? Які існують ризики (моральні та фізичні) для нараторів і дослідників? Чи і як наше інтерв'ювання вплине на поточну ситуацію? Як архівувати і де безпечно (для

⁴ Невелика частина інтерв'ю опублікована в збірках спогадів (Привалко, 2017; Привалко, 2018). Український інститут національної пам'яті також розміщує усні історії на спеціально розробленій платформі: Архів усної історії. <https://ui.uinp.gov.ua/uk/archive>

⁵ На основі проєкту вийшла колективна монографія (Аркуша, Литвин, 2018).

⁶ Записи інтерв'ю зберігаються в Архіві Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. Михайла Грушевського Львівського національного університету ім. Івана Франка.

оповідачів, дослідників, третіх осіб) зберігати записи? Чи говорити і як говорити про результати того, що ще триває? та ін.

Перевагою свіжих спогадів є їхній потенціал реконструкції і вивчення досвідів – дві проблеми, які перебувають у центрі усної історії (поряд із третьою – дослідженням історичної пам'яті) (Грінченко, 2007, с. 6–7). Тому йдеться про інтерв'ювання *досвідів / пережиття* конкретних людей чи груп / середовищ, а *не спостережень* будь-кого зі сучасників щодо недавньої чи поточної ситуації. Записуючи оповіді свідків сучасних подій, маємо справу з фактологічно вартісними інтерв'ю, отримуємо інформацію, якої не вистачає для реконструкції подій. Це повертає нас до етапу становлення усної історії (1940–1960-ті рр.) з її, як тоді помилково видавалося, першочерговим реконструкційним потенціалом. Свідчення про нещодавнє фактографічно вартісні, втім, вони водночас *індивідуальні та суб'єктивні*, насичені образами, значеннями і сенсами (Portelli, 2003, р. 67). І саме ця суб'єктивність є їхньою перевагою – мозаїка досвідів та історій.

Завдяки усноісторичним проектам, започаткованим в часі Революції гідності та російсько-української війни, зібрано свідчення учасників революції, воїнів АТО–ООС, волонтерів, капеланів, вимушено переселених. Усні оповіді розкривають маловідомі або вже неіснуючі світи, можуть із часом виявитися єдиними вартісними джерелами. Уже це стало очевидним під час вивчення, до прикладу, сучасного волонтерського руху: першочерговою була потреба звернутися до учасників з проханням про зустріч і розповідь про свою діяльність, дізнатися про яку в будь-який інший спосіб складно, а тим паче, якщо вона припала на один–два (2014–2015) роки, не було створено офіційної організації, немає сайту і власної сторінки в соціальній мережі. Без такої розповіді ми можемо так ніколи й не дізнатися про діяльність цієї людини чи групи. Волонтери відкриті, вмотивовані, різносторонні та дуже цікаві співрозмовники. Озвучені роздуми ще в часі, коли живі свідки згаданих подій, сприяють накопиченню і поглибленню спогадів, здатні прояснити і пояснити не одну складну проблему. Їхні розповіді про ситуацію і потреби фронту значно відвертіші, ніж у військових. Волонтери виступають посередниками між миром і війною: живуть у реаліях мирного часу, але близькі до фронту, багато спілкуються з військовими.

Розповіді про нещодавнє – це різні історії поєднань і переплетінь досвідів, це «досвіди, які перетікають»: учасники Революції гідності, які волонтерили на майдані й стали волонтерами на війні; ті, хто активно волонтерив кілька перших років війни (здебільшого до 2016–2017 рр.) і 24 лютого 2022 р. пішли воювати добровольцями; воїни активної фази війни 2014–2015 рр., які зараз волонтерять; ті, хто воював раніше і зараз знову на фронті та багато інших поєднань. Активний учасник Революції гідності, волонтер Благодійної організації «БФ Миротворці України», а з лютого 2022 р. воїн-доброволець Максим Алексєєв ділився про те, як вирушив воювати, і про корисність раніше здобутого досвіду волонтерства: «Я чекав цієї фази війни. Готувався. Паралельно з побутом вчився, закупував-ся, готувався, як і багато хто з мого оточення. Вісім років війни, другий етап. ... Мені вистачило години, щоб перекрити воду в квартирі, насипати котові харчів, оновити його туалет, попередити друзів, щоб доглядали за ним, викликати таксі, схопити бронезилет, наплічник, присісти на дорогу і рванути до хлопів, що їхали

на війноньку» (Алексеев-1, 2022); «Як не крути, лежачи в спальнику [на фронті – Г. Б.], все-одно волонтериш, просто вже для свого підрозділу, а не на загал. З кожним днем отримувеш предметний досвід по усьому, що ти маєш на собі і з собою. Аналізуєш, читаєш, вивчаєш» (Алексеев-2, 2022).

У записах про нещодавнє очевидно є перевага біографічного інтерв'ю над тематичним (див. детальніше про види інтерв'ю: Грінченко, 2007, с. 11–13). Зазвичай записують людей з певним досвідом пережиття минулого (тематичні / проблемні інтерв'ю), що є частинкою їхнього життєпису, епізодом з життя. Ширші перспективи аналізу усних першоджерел відкриває конкретний досвід, вміщений у цілий життєпис – щоб оповідачі «(ре)конструювали свою біографію і вміщували в неї – як один з багатьох – ті її фрагменти, які для них / для нас є особливо важливими...». Однак слід пам'ятати, що біографія теж є значною мірою конструктом, вибудованим на запит інтерв'юера: «побудована з пам'яті про пережиття і з наданих їм значень» (Filipkowski, 2006, s. 21–22). Тематичні інтерв'ю програють біографічним і тому, що на життєписи оповідачів накладаються різні досвіди⁷ про сучасне. Так, запитуючи в 2015–2016 рр. учасників Революції гідності, з'ясувалося, що на той момент частина з них активно волонтерила і готова була говорити про те, чим зараз жила. Біографічні інтерв'ю дають змогу спершу вислухати і далі «розговорити» співрозмовника про складне пережиття, коли в часі розмови налагоджується атмосфера довіри й розгорнута нарративна частина з'являється не на початку, а згодом чи навіть наприкінці.

Змінюються звичні в усній історії категорії оповідача та інтерв'юера. Зазвичай інтерв'ю записують зі свідками подій далекого минулого. Відтак немає потреби пояснювати «чому саме інтерв'ю прийшли записувати до мене, а не до когось іншого?». «Ви є свідком подій, не так вже й багато очевидців залишилося» і т. п. – прості та дієві відповіді на перші запитання оповідачів до проекту. В записах ж про нещодавнє співрозмовникам потрібно пояснити, що таке усна історія – історик може записувати спогади не лише про давно пережите, а й про недавнє⁸. Багато людей просто не чули про усну історію, пов'язують історію війни з Другою світовою війною і тільки, а не з власним досвідом. Частішими є відмови від інтерв'ю. Усноісторичне інтерв'ю про «тут і зараз» оповідачі помилково трактують як журналістське. Доводиться пояснювати, що індивідуальні історії важливі, а мозаїка таких спогадів творить першоджерельну основу для подальших досліджень; записи ґрунтовні, їх роблять за спеціальною методикою, зберігатимуть в архіві, й вони не будуть тут же використані, зокрема в ЗМІ.

Ще одне питання – вибірка. Кого ми плануємо записати: всіх учасників, якусь одну чи кілька груп і т. д. Наперед продумані параметри вибірки не завжди

⁷ Ті, хто пережив криваві події, часто постають як «неоспівовані герої чи трагічні жертви», але рідко як складні особистості, життя яких виходить за межі розказаних ними історій (див. більше: High, 2015).

⁸ Щоправда, координаторка проекту «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» в Польщі А. Вилегала зазначила, що пояснювати потребу записів практично не доводиться. Очевидно, це пов'язано з тим, що в проєкті першочергово керуються готовністю людей говорити, ділитися пережитим. Саме з такими свідками російсько-української війни проводять записи.

вдається реалізувати на практиці. В інтерв'юванні учасників Революції гідності так і не зібралось свідчень антимайданівців. Можна запитувати учасників, але й також мати погляд «зі сторони»: волонтери розповідають про свою діяльність, а воїни російсько-української війни доповнюють образ волонтера своїми спогадами.

Співрозмовниками можуть виявитися наші ровесники чи особи набагато молодші за нас. Якими є плюси й мінуси такої ситуації інтерв'ю? Якщо про психологічні особливості людей похилого віку та зумовлену цим специфіку спілкування з ними говориться, то, вочевидь, варто також говорити про особливості запису з молоддю. Практики погодяться, що в разі запису свідчень старших людей інтерв'юери приймають певні ролі: інколи «об'єктивного історика», якому «скажуть правду»; інколи «доньки», якій можна довірити таємницю, подекуди ж «необізнаного студента», який готовий слухати. Які ролі «(не)працюють» у нових реаліях запису? Суттєво дається взнаки віковий і гендерний аспекти водночас. Уявімо комбінацію різних ситуацій запису про війну з воїном: чоловік розповідає чоловікові, віку свого сина; чоловік – чоловікові-ровеснику або ж чоловік – дівчині, віку своїх дітей; чоловік – жінці, віку його матері... Слухаючи запис інтерв'ю студента-магістра про участь у війні свого однолітка й однокурсника, я звернула увагу яскраво вимальований героїчний наратив, помітні перебільшення, подекуди хвастощі. Чи був би цей наратив таким же за інших обставин запису, з іншим інтерв'юером чи з інтерв'юеркою?

Уважніші оповідачі й до особи інтерв'юера, тих середовищ чи інституцій, які він / вона представляє. Дослідники-інсайтери можуть трактуватися / бути упередженими, асоціюватися з певними політичними середовищами. З огляду на це, оповідачам може бути легше і «безпечніше» спілкуватися зі сторонніми / людьми ззовні. З іншого боку, стороннім бракуватиме необхідних знань і відчуття ситуації. Дослідник як близька / знайома до наратора людина також має певні переваги й обмеження водночас – чи близькій людині можна розказати все? Нерідко наратори користуються самонастановою не розповідати рідним усього, щоб їх не травмувати.

Записи інтерв'ю. Трикутник успішного усноїсторичного дослідження – знання методології, дослідницька етика, розуміння історичних та соціальних контекстів (Vaněk, 2017, s. 109). Обізнаність з методологією, набутий практичний досвід інтерв'ювання – добре підґрунтя для старту роботи з незавершеним минулим. Втім, якісна усна історія – це завжди балансування. Усні історики зізнаються, що в полі поєднують набутий на практиці досвід і власне відчуття конкретної ситуації інтерв'ю. А в усній історії незавершеного минулого – це ще нові ситуації інтерв'ю, потреба йти на компроміси і рішення, які (пере)приймаються в часі тривання проекту. Етика усноїсторичного дослідження охоплює всі етапи: підготовку й організацію дослідження, ситуацію інтерв'ю, зберігання, доступ, аналіз і презентації. Етика включає моральні та юридично-правові моменти. В роботі з вразливою групою етичні моменти будуть більш загострені. Треба також розуміти, що як би ми не намагалися продумати все з етики дослідження, докінця всього не врахуємо – завжди залишаються ризики, «починаючи від фізичного, емоційного та репутаційного, і присутні до, під час та після проведення дослідження» (див.: Jessee, 2017).

Універсальними настановами усноїсторичного методу є увага й емпатія до оповідачів, відкритість і щирість в розмові, повага до їхніх міркувань і досвіду

пережиття. Підставове правило – *не нашкодити* оповідачам (і собі також) як в часі запису, так і після. Перед нами жива людина, якій ми можемо зашкодити нашим інтерв'ю, його / її психічному здоров'ю, а також фізичній безпеці. Наратор ділиться своїм досвідом і допомагає нам створити історичне джерело, яке далі будуть зберігати і яким будуть користуватися треті особи. Інтерв'юер стоїть перед чималим викликом наперед бачити шкоду, яку може завдати інтерв'ю: емоційну і фізичну. Чи цілком свідомі наратори, на що дають згоду? Чи теж бачать ті ризики «після інтерв'ю»? Наші співрозмовники можуть не здогадуватися про ризики в подальшій роботі зі записами за їхнього оприлюднення. Проекти з дослідження нещодавнього минулого вимагають від авторів наперед свідомо прийнятих обмежень і безпекових рішень.

Коли говорять про правило не завдати шкоди, то мають на увазі насамперед нараторів і забувають про себе – дослідника й усіх причетних до проекту. Інтерв'ювання залишає помітний слід на психічному здоров'ї інтерв'юєрів, може загрожувати їхній фізичній безпеці. Наші умови роботи відносно безпечні, якщо записуємо в людному місці, на вулиці чи зі знайомими. Але як щодо запису сам на сам у затишній атмосфері без сторонніх осіб (найкращі умови запису в усній історії) з невідомою до цього людиною? Як гарантувати свою безпеку?

Підготовка і початок розмови. Плануючи будь-який усноісторичний проект, варто попередньо замислитися над головними питаннями: що я хочу досліджувати?; що проблема, яку я вивчаю, означає для тих, хто її пережив?; яка довгострокова мета мого дослідження? Слід пам'ятати, що запис інтерв'ю – це творення архівного джерела, фахове документування, тому потрібно ретельно дотримуватися методичних настанов. Дослідник несе відповідальність перед собою, перед людиною, яку записує, і перед суспільством за якісний науковий продукт, за якісну джерельну базу для подальших досліджень. Проведення інтерв'ю вимагає попередньої підготовки. В записах про нещодавне ця підготовка є набагато ретельнішою: треба не лише знати про проблеми, які можуть бути порушені, але й якомога більше дізнатися про свідка, наперед «вивчити» його / її історію, «бачити», де розмова підходить до травматичних моментів.

Встановлення першого контакту з майбутніми оповідачами, узгодження місця й часу запису, початок розмови відчутно важливіші для успішного інтерв'ю про нещодавне, на відміну від більш звичних записів про минуле. Базовим є правило творення простору з певним ступенем приватності. Втім, інтерв'ю про сучасне (нетипово для «класичної» усної історії) більше записують у людних місцях, на відкритому просторі чи на робочих місцях. Причин є багато: брак вільного часу в оповідачів, потреба в «нейтральному» місці через небажання оповідача трамувати близьких почутим під час запису, боязнь інтерв'юєра за свою безпеку, відеозапис у студії телебачення, присутність третіх осіб та ін. Чи буде комфортно обом сторонам? Чи розкриються оповідачі? Треба розуміти, що в часі інтерв'ю побачене чи почуте ними в людному місці може визначити (як позитивно, так і негативно) подальший хід розмови. Люди довкола, їхня поведінка, звуки та різне інше може непомітно для дослідника привертати увагу нараторів. Пережита травма залишається з людиною. Його / її реакція на зовнішні подразники, які нагадують про неї, є особливо загостреною. Вони запрограмовані швидко реагувати на такі подразники і, отже,

збільшити свої шанси на виживання знову; їм важко відокремити травмувальну ситуацію від звичної (Hunt, 2010).

Важливо достовірно й максимально повно інформувати співрозмовників про все, що стосується участі в проєкті. Перед записом варто пояснити, з якою метою ми його проводимо, як відбуватиметься інтерв'ю, що буде зі записом і хто матиме до нього доступ, але й також до яких наслідків може призвести розмова. Це можливість прояснити будь-які сумніви, узгодити рамки розмови, її часову тривалість, права інтерв'юйованих (зокрема відмову відповідати на поставлене запитання, в будь-який момент відмовитися від участі в проєкті, змінити своє попереднє рішення про подальше використання записаного інтерв'ю). Бажання поділитися історією свого життя вимагає інтелектуальних, емоційних і суто фізичних зусиль, до яких мають бути готові обидві сторони. Перед записом варто запитати про сюжети, до яких не варто звертатись під час розмови (травматичні моменти) або які є військовою таємницею. Відмова від інтерв'ю нерідко є бажанням уникнути заглиблення у травматичні спогади, що треба приймати з розумінням.

Поява або включення диктофону не так бентежили молодих співрозмовників, як і назагал заповнення супровідної документації (вони цього приймні не показували), на відміну від старших людей, які ділилися своїми спогадами про події з відстані часу. Однак на запис говорили відчутно більш продумано, не розповідали всього, що менше відчутне в записах про далеке минуле. Незалежно від тематики записів, наратори завжди більше турбуються не про себе, а про своїх рідних, тому насторожено (не) подавали інформацію про дітей, дружину / чоловіка, батьків. Читаємо в протоколі одного з інтерв'ю з військовим: «Атмосфера під час інтерв'ю кардинально змінилася від доволі неприємної до дружньої та теплої. На початку зустрічі респондент виявив бажання заповнити всю необхідну документацію. Необхідність надати детальну інформацію про нього та його сім'ю, а також формулювання згоди на оброблення особистої інформації збентежила респондента. Довелося протягом 15 хвилин розповісти про наукову цінність наданої інформації і можливі способи її використання у майбутніх публікаціях. Внаслідок цієї бесіди напруга між мною та респондентом, а також його упередженість почала поволі спадати. ... Після ми розпочали інтерв'ю. ... Під кінець нашої зустрічі атмосфера стала дружньою. ... Розмова з п. Ігорем продовжилася після інтерв'ю ще протягом двох годин» (Протокол-1).

Незначною, але помітною є частка анонімних інтерв'ю, особливо серед військових. Анонімне інтерв'ю є компромісом між суперечливим бажанням поділитися своєю історією, розказати якомога більше і глибоше та убезпечити себе. Втім, якщо конфіденційність є очевидною (особиста інформація про співрозмовника, яка (не) впливає безпосередньо зі змісту запису (адреса, стан здоров'я, майно, зміст розмов поза записом), не буде розголошуватися іншим людям), то до анонімних інтерв'ю є зауваги. Анонімне аудіоінтерв'ю дає можливість сказати більше, але як щодо «відповідальності за свої слова». Валері Йоу (Valerie Yow) порушує питання довіри – коли в своїй історії оповідач не ідентифікує себе і тому не бере на себе відповідальність за свої висловлювання (Yow, 2015, р. 133–135). Цей момент, щоправда, дещо «нейтралізує» заповнена супровідна документація – в персоналії анонімного інтерв'ю відсутнє прізвище, інколи справжнє ім'я, але наведені дійсні

рік і місце народження, освіта, місце праці, відомості про родину. В більшості неанонімних записів відсутня інформація про родину (дружину і дітей, батьків): воїни категорично відмовлялися згадувати про рідних.

Наративна частина. На підготовчому етапі розробляють програму інтерв'ю з чітко визначеними темами. Що ретельніше продумані тематичні блоки, то успішнішим буде інтерв'ю. Зазвичай кілька інтерв'ю є «пробними» – після перших записів бачать «як працюють питання», набувають практики. Протягом усього проекту варто слідкувати за новими темами, які оповідачі самі піднімають, і включати їх до програми інтерв'ю.

Далі йтиметься про втілення наративного (напівструктурованого) інтерв'ю⁹, яке містить кілька послідовних етапів: початок інтерв'ю і наративн(і)е запитання; наративна оповідь; послідовні сеанси запитань та уточнень щодо будь-яких сюжетів, описаних у наративній частині; звернення до тематики, не охопленої в нарації і наративних запитаннях; завершення розмови. Таке інтерв'ю проходить за мінімального втручання інтерв'юера в процес згадування людини про пережиті події, а отже, дає змогу вибудовувати ним / нею свою оповідь.

Інтерв'ю розпочинає наративне запитання, яке інтерв'юер формулює «власними словами», а не зачитує (ретельно прописана наративна частина в програмі інтерв'ю має на меті лише стандартизувати початок запису). Наративна оповідь – це головна частина інтерв'ю, що складається зі спонтанної (раніше не продуманої) розповіді про життя і не порушується втручанням дослідника. Вступне запитання заохочує оповідачів самостійно, без будь-яких уточнень пригадати найголовніше, що, на їхню думку, найкраще характеризує пережиті події. Заразом саме суб'єктивність розповіді є тим найголовнішим, що має бути збережене у своїй цілісності та автентичності протягом усієї першої частини інтерв'ю. З максимальним рівнем довіри сприймаються будь-які чинники історичної свідомості оповідачів, у якому би предметному контексті вони не фігурували. Завдання інтерв'юера – слухати розповідь (іноді тривалістю кілька годин) без зайвої вербальної взаємодії, щоб не порушувати її хід. Це нелегка навичка, яка набувається на практиці, адже завжди є спокуса задати питання, уточнити. Взаємодію важливо підтримувати за допомогою невербальних знаків, щоб показати, що розповідь оповідача є важливою і цікавою.

Якщо виникли труднощі, тобто людина не знає, з чого розпочати чи нарація вийшла короткою і поверховою, тоді інтерв'юеру варто повторно задати наративне запитання, перефразувавши його. Дотримана наративна частина запису далі лише «тратиме» на користь дослідника – наратори «звикнуть» до повних і глибших своїх відповідей, розмірковувань уголос. Можна також наголосити, що вас цікавить історія життя оповідача та його / її особисті переживання. Трапляється, що замість того, щоб розповідати про себе, своє життя, наратори оповідають «як було» і лише після втручання інтерв'юера зупиняються на особистому досвіді й у такий спосіб розкриваються.

Завдання дослідників завоювати довіру оповідачів, створити атмосферу співучасті, т. зв. «звичайну» розмову. Взаєморозуміння, відкриті запитання знижують

⁹ Метод напівструктурованого інтерв'ю добре прописаний у науковій літературі (див.: Kaźmierska, Waniek, 2020).

імовірність повторного травматичного пережиття. Важлива по-дружньому природна і м'яка підтримка. Дослідження засвідчили, що належна повага інтерв'юєрів до нараторів суттєво позначається на бажанні та здатності пригадувати (Sandick, 2012, р. 122).

Запитання до нарації. Діалог. Наративна частина інтерв'ю закінчується у той момент, коли оповідач заявив, що він / вона вже не знає, про що далі говорити, або призупинився і чекав зовнішнього імпульсу. Тоді дослідник переходить до наступного етапу – послідовних сеансів запитань і уточнень щодо будь-яких сюжетів, згаданих у наративній частині. Інтерв'юєри ставлять стільки запитань, скільки вважають за потрібне, щоб з'ясувати всі деталі життєвих досвідів оповідачів, які їх цікавлять як дослідників. Черговість запитань-уточнень і їхня комбінація залежать від обох творців інтерв'ю: оповідача та інтерв'юєра. Передусім уточнюють інформацію про вже окреслені оповідачами сюжети задля розширення і роз'яснення оповіді, повертаються до незавершених сюжетів і т. п. (перелік наративних запитань див.: Розенталь, 2008, с. 45; Грінченко, 2007, с. 16–17). Це складний етап інтерв'ю – важко навіть досвідченим інтерв'юєрам охопити всі важливі запитання. Отримані на цьому етапі відомості використовують для аналізу причин мовчання оповідачів, невідповідностей у розповіді. Наприкінці звертаються до тематики, не охопленої в нарації і наративних запитаннях, а також до узагальнювальних міркувань.

Вступні запитання до нерозкритих тематичних сюжетів формулюють максимально широко, щоб не впливати на відповіді. Ставлячи всі запитання, важливо не закладати в них будь-яких «підказок» чи обмежень для відповіді. Складні запитання бажано відкласти до завершення інтерв'ю. Давати можливість висловитися до кінця – зарано не запитувати про інше. Після паузи оповідачі можуть деталізувати, зануритися у спогад чи наважитися сказати про те, що на початку не хотіли говорити. У складних випадках, коли теоретично можна поставити певні запитання, але емоційний стан оповідача чи інші причини наводять на сумніви у доцільності, варто їх уникати. Якщо ми бачимо (і в наративній оповіді, і в запитаннях), що співрозмовнику важко про щось говорити, він / вона уникає згадок про це, то інтерв'юєр ніколи не буде руйнувати цього самозахисту. В запитаннях кваліфіковані інтерв'юєри можуть легко рухатися в часі (вперед і назад) і між темами, між приватним і загальним. Коли оповідач стає занадто конкретним, варто перейти до загального і навпаки – якщо згадки надто загальні – попросити конкретизувати. Важливо наприкінці перепитати про бажання підсумувати пережите, доповнити чи розказати не згадане досі. Не завжди на початку оповіді співрозмовники готові розказати про все, наприкінці ж, розговорившись, більше довірившись інтерв'юєрам, вони налаштовані сказати більше.

Коли оповідь викликала сильні емоції, інтерв'юєрам варто перечекати, дати можливість виплеснути емоції, виплакати. Це моменти важливого і важкого свідчення. Якщо наратору важко вийти з цього стану, то слід запропонувати перерву чи перенести продовження розмови. Після нетривалої перерви розмову можна м'яко перевести на інше, запитати про те, з чим пов'язані позитивні чи нейтральні емоції. У разі особливо важкої частини оповіді для співрозмовника етично недоцільно, щоб запис закінчувався у цей день.

Завершення інтерв'ю. Як уже зазначалося, головне правило усних істориків – не нашкодити. Тому важливо, щоб наші співрозмовники вийшли з інтерв'ю

у психічному стані не гіршому, ніж напередодні. Загальноприйнято наприкінці запису вивести розмову на майбутнє, плани і сподівання, розповідь про близьких і родину, тобто завершити на позитивному. Під час запису наші співрозмовники розкриваються, розкладають своє життя на частинки, проживають травматичні моменти заново, тому дуже важливо не залишити їх у такому «розсіпаному» стані. Оповідачів треба «повернути» зі спогадів до теперішнього часу і залишити виключно в доброму настрої. Але зі записами про сучасне це не завжди «працює». Воїнам, які повернулися з війни, важко адаптуватися до мирного життя, важко будувати плани на майбутнє, коли вони живуть недавнім минулим і навіть прагнуть повернутися знову на війну. Їм важко говорити про рідних, які не завжди до кінця їх розуміють. Та в будь-якому разі наприкінці, після прослуханої чиєїсь історії життя, ми вже знаємо його / її «безпечні зони» і докладаємо зусиль завершити так, щоб оповідачі почувалися комфортно. Нерідко інтерв'ю не закінчується однією зустріччю. Потенційний кількогодинний запис варто ділити на кілька зустрічей (хоча б на дві), тяжкий досвід зазвичай проговорюють на другій розмові, коли вже налагоджені відносини довіри. Та й позитивний вплив інтерв'ю на співрозмовника вірогідніший не після одного запису, а після кількох (Reynolds, 2012).

Вимкнений диктофон – це ще не закінчення спілкування. Визначальною є взаємодія інтерв'юера навіть не в часі інтерв'ю, а більше до і після нього. Запис зупинено, але наратори нерідко доповнюють розповідь інформацією «не на запис». Продовження спілкування є важливим насамперед із поваги до людини – навзаєм виділити йому / їй свій час, не образити ігноруванням гостинності. Це також час, щоб обговорити спірні моменти, розбіжності в поглядах і т. п. Як у наведеному вище фрагменті протоколу інтерв'ю, спілкування опісля може тривати навіть довше, ніж сам запис. Щобільше, інтерв'юер має зобов'язання підтримувати зв'язок після інтерв'ю – спілкуватися по змозі, щоб бачити вплив інтерв'ю на його / її подальше самопочуття, обережно запропонувати контакти психолога з проекту.

Етика стосується не лише етапу, пов'язаного з розробкою і проведенням інтерв'ю, а й зі зберіганням і подальшим використанням записів як у наукових роботах, так і в публічному просторі. Запис сучасних історій порушує, особливо тепер, важливі юридично-правові аспекти усної історичної практики з належним оформленням документальних аудіо- і відеозаписів, дотриманням вимог анонімності чи інших озвучених / прописаних застережень.

Якими є свідчення про незавершене минуле. Досвід роботи зі записами про незавершене минуле – свідченнями про Революцію гідності, російсько-українську війну з 2014 р. і волонтерський рух в Україні – дає змогу підсумувати, що вони різняться своєю структурою, а також тим, як «(не)спрацьовує» тематична / біографічна програма інтерв'ю. Наративні оповіді в спогадах про революцію і волонтерство розлогіші, оповідачі хочуть виговоритися і ніби звільнитися від спогадів. В записах про нещодавнє інтерв'юери (незвично для них) ставлять дуже мало запитань. До прикладу, нарація в проекті «Майдан: усна історія» охоплювала більшу частину інтерв'ю, яке тривало зазвичай до двох годин. Мені, як інтерв'юерці, ніколи в проектах до цього не доводилося ставити так мало запитань. Нарації ж у спогадах про війну, навпаки, дуже скупі. Воїни розкриваються в розмові далі. Якщо в інтерв'юванні учасників революції чи волонтерів «працювала» тематична

програма, то з військовими визначальним було саме біографічне інтерв'ю – оповідь про себе, життя до війни підводила до найважливішого етапу в житті.

Спогади фрагментарні й уривчасті, нагадують висмикування з пам'яті одного і (не)зумисне упускання іншого. Під час інтерв'ю наші співрозмовники нерідко вперше поринали у свої спогади, вперше рефлексували над пережитим, почасти осмислювали його в момент запису. Фрагментарність свідчень можна пояснити пережитим стресом – пам'ять і стрес тісно взаємопов'язані, після стресу оперативна пам'ять утруднена, тому різні події не пов'язані разом у цілісні спогади. Час у таких спогадах прискорений або сповільнений. Картини боїв спливали в пам'яті їхніх учасників уривками, але дуже детальними. Такі «сповільнені» моменти багаті на деталі, часті приклади-описи конкретних ситуацій і людей. Багато розповідали про людей, яких не знали раніше і з якими зріднилися за останні роки. Пережите кимось легко видають за своє, воно нашаровується на власні пережиття і стає ними. Оповідь йшла в постійній напрузі, це моменти, які дуже зачіпають інтерв'юера і запам'ятовуються.

У війні багато мовчання й того, що вважають занадто особистим. Розповідали про глибокі внутрішні зміни, про те, як змінилося ставлення до навколишніх, про те, як друзі ставали чужими і, навпаки, чужі люди стали найріднішими, про зміни в особистому житті. Воїни не хотіли говорити про поранення, про слабкості. Втім, можемо судити, що спогади свідомо неповні. Військові розповідали переважно про те позитивне, що віднайшли на війні та в собі, неохоче говорили про керівництво, матеріальне забезпечення та ін. В оповіді про незакінчену подію працює (непомітне для ока дослідників) застереження не бути відвертими до кінця, не говорити про все відкрито й повно. Оповідачі приймають для себе рішення, що розказати: те, що вони можуть собі дозволити, що вони повинні сказати і що, навпаки, не варто говорити. Події, про які розповідали, ще не завершені й невідомо коли це станеться, немає ще сформованого уявлення, вироблених інтерпретацій і оцінок нещодавніх подій, тому складно узагальнювати. Такі спонтанні індивідуальні рефлексії, підсумування на певному етапі розгортання історичної події будуть особливо цінними згодом у майбутньому.

Усні джерела сучасні не подіям, що їх вивчають, а самому дослідженню. В «класичній» усній історії це буде погляд на пережите з відстані часу. Що стосується записів про нещодавнє, то від подій, згаданих у них, ще не пройшло достатньо часу, тому пережите ще не вписане до біографічного нарративу, ще не осмислене. Це змога вловити перші емоції та інтерпретації до того, як вони зникнуть / зміняться з часом і під впливом нових досвідів, інтерпретацій ззовні, нових контекстів. Події довкола, емоції й пережиття швидко змінюються, тому й оповідь однієї людини про одні й ті ж недавні події з відстані різних часових проміжків буде іншою. Пригадаймо себе на початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р., нашу уяву оповідь тоді у березні–квітні 2022 р. і з відстані пів року, року чи більше. «Час, який ми переживаємо, ніби наростає якимись шарами-сезонами, які приходять і цілком перекривають попередні, – ділився своїми відчуттями Остап Сливинський, поет і перекладач¹⁰. – Шок лютого, далі – дуже тривожна і трагічна весна, важке літо, осінь перших суттєвих перемог і виправданого оптимізму, темна

¹⁰ Автор проєкту «Словник війни» – «фрагментів чужих монологів, які я почув і, мабуть, ще буду чути впродовж цих тяжких днів» (Сливинський-1).

зима. Ми всі за ці місяці прожили кілька життів. Те, що було навесні, вже здається бездонно далеким, хоч ми й часто кажемо про один “довгий день” 24 лютого. А якими ми будемо наступної весни, наступного літа?» (Сливинський-3).

Навіть із відстані кількох років відчутними стають вплив поточної ситуації, сформоване колективне уявлення про подію, спогади інших свідків, укорінені стереотипи; оригінальні первісні погляди переоцінюються внаслідок нових переживань. Через ризик бути відторгнутим суспільством «невигідні» спогади доводиться в собі придушувати. «Я пам’ятаю тексти, які писав 2014 року, – ділився Сергій Жадан, поет, прозаїк, перекладач і громадський активіст. – Коли перечитую їх сьогодні, то розумію, що сьогодні би так уже не писав. Між тими текстами та сьогоднішнім уже є дистанція – 5 років, і це не так мало. Час накладає свій відбиток, і якісь речі сьогодні вже сприймаються більш звично, більш спокійно. За ці п’ять років ставлення змінилося: щось стало очевидним, щось – не таким важливим, із чимось ти змирився, з чимось звук жити» (Славінська, 2019).

Свіжі, невідрефлексовані свідчення дають досліднику особливу мову, (не)нові слова, якими окреслюють те, що відбулося чи ще відбувається, нові значення слів. Задokumentовані події під час їхнього тривання чи незадовго ще мало включені в готові оповідні схеми, позбавлені знань і думок, які змінюватимуться з відстані часу; досвід є «сирим», але водночас «правдивішим» і цінним з цієї причини. Як влучно зауважила історикня Олена Стяжкіна, «для історика самобачення та самопромовляння – це велика удача, особливо якщо такі репрезентації стосуються періодів соціальних катастроф, які ніби віднімають кодифіковані способи говоріння», коли «ані влада, ані люди» ще не знають, як «правильно» говорити про пережите, створюють власний словник самоописання (Стяжкіна, 2019, с. 10–11).

У 2017 р. на запитання про волонтерську діяльність в Революції гідності активні волонтери російсько-української війни здебільшого давали негативну відповідь. Типовим є твердження: «на Майдані були всі волонтери, кожен старався допомогти, чим міг». Втім, себе окреслювали «активістом», «учасником», «добровольцем» й уникали означення «волонтер», як зазначив один з оповідачів, насамперед через вагоме значення цього слова. Участь у протесті була для них радше мозаїкою індивідуальних внесків, стихійним і масовим долученням, нерідко постійною фізичною працею, але не організованою системною допомогою (див.: Боднар, 2018, с. 145–207). Щобільше, можна говорити про окрему мову воїнів і волонтерів з характерними означеннями, зверненнями по допомогу, способами комунікації. Під час інтерв’ювання дослідниці повинні бути особливо пильними до мови наших співрозмовників і стежити за своєю, уникаючи неприйнятних для нараторів слів, адже це впливає на перебіг інтерв’ю.

Записи про сучасне сповнені свіжими емоціями про нещодавно пережите. Інтерв’юєр має бути готовим до великої порції емоцій, до емоційних гойдалок – «від гризотної тривоги, нищівної ненависті, безмежного горя, тихого суму і до ейфорії, нестримної радості і майже щастя. ... І часто не так легко обрати щось одне: злитися і ненавидіти через те, що десь влучила ракета? Сумувати через те, що пошкодили будинок? Тішитися, що ще три ракети були збиті ППО і ніхто не постраждав?» (Диса, 2022). Тут ідеться про рефлекторні емоції (реакції на наше безпосереднє фізичне і соціальне оточення зазвичай швидко з’являються і стихають,

супроводжуються мімікою і тілесними змінами), які помилково сприймають як основні. Відносно стійкими і довгостроковими стануть згодом вироблені рефлексивні та моральні емоції (Jasper, 2011, р. 287).

Зацікавлення дослідників до емоцій в усних записах лише наростає. Емоція піддається аналізу (Harding, 2014, р. 101). Відкритим, щоправда, залишається питання (не)накладення у спогадах сучасних емоцій раніше пережитих. Тобто як артикульовані тепер емоції співвідносяться з тими, які переживали на момент події? Чи можемо ми зараз пригадати наші тодішні емоції? Науковці схильні розглядати уявлення про емоції з минулого як цікаві, навіть захопливі конфігурації, які треба розуміти, як частину реального часу (Reddy, 2001, р. X): «... відновлюваність у спогадах про емоції дуже мала. Ми можемо пам'ятати, що ми пережили горе чи захоплення, але не те, як відчували горе чи захоплення» (Holmes, 2017, р. 3–4); мусимо пам'ятати про «перетворення емоцій у часі», вловлюючи «символічну трансформацію страждань у значущий людський досвід» (Rolph, Atkinson, 2010, р. 56–57). У разі травматичних переживань емоція може бути відкликана¹¹, а пам'ять про деталі придушена. Шукати за відкрито виявленими емоціями в розповідях про травматичне є марною справою. Навіть найдраматичніші й емоційно насичені спогади через їхню травматичність нерідко розкажуть без жодної артикульованої емоції (BenEzer, 1999, р. 40). Невербалізовані й малопомітні для ока емоції заховані всередині оповіді.

Робота з травматичним досвідом. Працюючи з людьми у стані гострої життєвої кризи, німецька дослідниця Габріель Розенталь (Gabriele Rosenthal) підсумувала, що «дуже обережне ведення бесіди способом, який підтримує розповідь таким чином, щоб підійти якомога ближче до травмуючого досвіду, однак, теж є придатним для людей у стані гострої життєвої кризи. Тут вимагається балансування між підтримкою оповідання про травматичний життєвий період та водночас утримування оповідачів від неочікуваного надто глибокого поринання у їхні страждання і від того, щоб у розмові чи опісля виявити, що вони переповнені травматичними спогадами» (Розенталь, 2008, с. 43). Інтерв'ювання біженців із Косова, які дослідниця проводила в Німеччині, показали практично відсутність наративної біографічної оповіді, часткове фокусування на важких моментах життя в своїй країні або нерідко на нелегкому теперішньому. Надто болісними для них були згадки про минуле, про час напередодні травматичних подій – про те, що було безповоротно втрачено. Так, травмувальним у записах біженців було все: і минуле, і невизначене майбутнє, і нестабільне теперішнє, тому «складний та травматичний досвід, швидше, ніж стабілізуючі спогади, – це те, що буде переважно згадуватися» (Розенталь, 2008, с. 53–54). Дослідниця звернула увагу на гостру потребу тих, хто шукає чи вже знайшов прихисток, бути вислуханими і почутими, зокрема щодо страхів, які стосуються насамперед їхньої поточної життєвої ситуації.

До записів про нещодавне ми приходимо з досвідом інтерв'ювання людей з відстані часу – Другої світової війни, повоєнних депортацій і репресій, радянського повсякдення та ін. У всіх темах про минуле буде травматичний досвід. Але там є

¹¹ Усноісторичні дослідження про пережиті травматичні спогади засвідчують, що, наприклад, через сорок років після участі в війні у В'єтнамі, люди й далі живуть емоціями того часу (Campbell, 2018, р. 17).

дистанція часу – з моменту травмування пройшли десятиліття, людина вже налагодила своє життя після цього, травма вже вписана в його / її життєпис. У записах ж про сучасне такої дистанції нема, травма жива, непророблена. Травма особистого пережиття, втрати близької людини для деякого болить із 2013–2014 рр. – з Революції гідності, з початку російсько-української війни. Після повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р. кожен в Україні має свою історію болю і втрат. Кров, насилля, біль можуть виявитися в будь-який момент спілкування, що є важко і небезпечно і для нараторів, і для дослідників. Водночас у тому, що нам хочуть розказати, не треба наперед бачити / шукати лише травматичне.

У записах про незавершене найважливішим є добровільне бажання очевидців розповісти про пережите – внутрішня потреба людини говорити, готовність розказувати. Так, вже після кількох записів у проєкті «Майдан: усна історія» влітку 2015 р. для мене стало очевидним, що нараторам потрібно виговоритися і ніби звільнитися від пережитого взимку 2013–2014 рр. Оповідач поставав перед нами живою людиною, яка хотіла спілкування, якій важко залишатися сам на сам з пережитим, яка хотіла бути почутою. Щоправда, не було ще часової дистанції, тому боліло, гостро сприймалося, рана була ще свіжою. Через це дуже важлива підтримка в бажанні згадувати про пережиті події, але й також у небажанні це робити.

Співрозмовники трактують інтерв'юєрів, як людей ззовні, які прийшли за цією історією; розмова з якими – нагода проговорити і звільнитися, та в такий спосіб убезпечити своїх рідних, оточення від подібної розмови. І часто ще й в умовах відсутності єдиної можливості проговорити наболіле серед воїнів-побратимів чи тих, хто здатен вислухати, зрозуміти. Нерідко розповідають у кілька зустрічей, дуже детально, говорять годинами про один прожитий на фронті день і далі просто хочуть про це забути, не повертатися до цього. На відміну від записів зі старшими людьми, яким бракує спілкування, які хочуть уваги і пошанування, сучасних воїнів важливо вислухати і «відпустити». Таке спілкування є доброю нагодою для них відчути свою значущість у цивільному житті, отримати потужний внутрішній ресурс.

Інтерв'ю створює сприятливий ґрунт для оповідання, для формування сенсу події вперше. Діалог між інтерв'юєром і оповідачем є подвійним діалогом: між двома людьми, але передусім між оповідачем і його / її «я». Розповідь оповідається не так слухачеві, як передусім собі – розгортається процес наративізації. Інтерв'юєр не просто записує свідчення свідка травматичної події, а бере участь у процесі створення сенсу. Він / вона стає «першим свідком» події. Оповідач буквально заново переживає подію в той час, коли інтерв'юєр «дивиться і слухає». Після інтерв'ю оповідачі нерідко зазначали, що їм полегшало, коли вони проговорили пережите, через оповідь вони структурували свій нещодавній досвід.

Ті, хто погодився на інтерв'ю, хотіли, щоб їхня історія була почута, промовляли до суспільства загалом. Свідки говорили не лише до себе і до інтерв'юєра, а й також до широкого загалу, хотіли достукатися до навколишніх, звернути увагу до своєї правди. Допомогти наратору відчути, що він / вона долучені до важливої справи, підсилити значущість свідчення (не)пересічної людини про рубіжні історичні моменти – відносять до однієї зі стратегій «етичного захисту» (Pascoe Leahy, 2022).

Як засвідчують дослідження, першим кроком до пророблення травми є її проговорення. Наратив – можливість «розплутати травматичний вузол», вписати

травматичний досвід у власну біографію, що допомагає індивіду зберегти цілісність образу себе і світу. Отже, відбувається трансформація пам'яті про травматичну подію, зміна її сенсу через розповідь. Втім, це підсумки досліджень здебільшого про травму з відстані часу. Про те, як це (не)працює зі свіжою травмою ми знаємо ще мало.

Непроговорення, закам'яніння, закритість людини веде лише до негативних наслідків. Травматичні події денаративізують, оскільки до травмованих не дослухаються. Як наголосила Г. Розенталь, «нездатність травмованих людей говорити не може розглядатися тільки як початковий наслідок травматизації; вона походить значно більше від потреби інших людей забути і не мати справи з болем, пов'язаним зі спілкуванням з тими, хто пережив насильство» (Розенталь, 2008, с. 52). Незауважені сигнали від травмованої людини змушують її знову відчувати травму. Травматична подія стає «відсутнім» досвідом. Залишається спогад без розповіді, подія без сенсу, людина без спільноти... Як засвідчують проведені інтерв'ю, воїнам найважче після повернення з війни: їх супроводжують постійні спогади, що змушують воювати уві сні, випадки нерозуміння з боку цивільних, бажання повернутися назад на передову. Один із них ділився в 2018 р.: «Не знаю, мені десь знадобилося, якщо чесно, то десь 2–3 роки (*пауза*) після того. 2 можна сказати. 2 роки, щоб... Спочатку мені башню зносило так, що я думав всьо, я знов поїду. Там простіше було. Немає тих людей, тут тобі починають розказувати: ми тебе туди посилали? Я ніколи не казав: хто і чого мене посилав. Просто не говоріть мені такого от і все. Я не хочу від вас якогось співчуття, але не треба мене попрікати тим, що... Ну я не заслужив. Це чесно в деякій мірі обідно, коли розказують: це не моя війна чи ше шось (*наголошено*). На мою думку, а чия це війна? Це одна єдина держава і повинні всі за неї стояти. Коли не відбудеться якоїсь єдності, просто не буде держави і все...» (Інтерв'ю, 2018 р.).

Інтерв'ю може бути корисним або шкідливим, нейтрального не буває – інтерв'ю має позитивний чи негативний вплив як на мовців, так і на слухачів. Доведено, що належні методи ведення бесіди зменшують симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР)¹² у потерпілих і зменшують ймовірність як їхньої ретравматизації, так і вторинної травматизації інтерв'юера. І, навпаки, помилки інтерв'ювання посилюють симптоми ПТСР, викликають ретравматизацію співрозмовників і вторинну травматизацію інтерв'юера (Sandick, 2012, р. 106).

Має значення момент інтерв'ювання – скільки часу пройшло від пережитого. Прохання до очевидців говорити про травматичне відразу викликає ті ж неврологічні сигнали, що й сама травма (Sandick, 2012, р. 121). Через короткий проміжок часу (три місяці у випадку терористичних атак 11 вересня 2001 р. у США) люди не могли зрозуміти, що вони пережили, а лише хотіли уникнути страху і жаху

¹² Посттравматичний стресовий розлад, або ПТСР, – порушення психічного стану, що може розвинути після травматичної події. Близько 8 % чоловіків і 20 % жінок, які пережили травматичні події, мають ПТСР (детальніше див.: Міністерство, 2022). Виникає не у всіх, хто був свідком психотравмувальної події, а, згідно зі статистикою, цей розлад матиме лише кожен п'ятий (залежно від «запасу міцності» і не залежно від «шкали» травматичності події) (Славінська, 2014). Може виникнути як у військових, які беруть участь у бойових діях, так і в цивільних, які перебували в небезпеці, бачили вбитих, втратили на війні рідних чи друзів, були в полоні чи в оточенні.

(Marshall Clark, 2020). ПТСР – довготермінова реакція на стрес, розвивається не одразу. Його вияви з'являються через щонайменше чотири тижні після травматичної події (Міністерство, 2022): «Протягом першого місяця після психотравмуючої події розвивається гострий стресовий розлад. Якщо симптоми тривають більше місяця, то можна говорити про посттравматичний стресовий розлад» (Славінська, 2014). Психологи і психотерапевти зазначають, що «наскільки військовий чи військова отримали травму, можна оцінювати лише через пів року після закінчення війни (повернення з фронту)» (Курлович, 2022).

За спостереженнями авторки статті, в інтерв'юванні про незавершене минуле вкрай важливим є «вдалий» момент запису – не зашвидко, але й не запізно. Не відразу після пережитого, а за деякий час (різний час, його важко прорахувати) свідки травматичних подій готові й хочуть говорити про пережите. Згодом вони вже не будуть згадувати пережитого так детально – закриваються в собі чи адаптуються до нових реалій. Нижче, як один із прикладів, наводжу міркування інтерв'юера з протоколу інтерв'ю про російсько-українську війну: «Респондент є моїм двоюрідним братом, а моя мама є його хрестною мамою. Я був добре ознайомлений з його історією перебування в зоні АТО. ... Респондент радо погодився давати інтерв'ю з побажанням, що отримана інформація може спонукати когось щось змінити в цій державі. Але також перед цим попросив уникати надмірних розпитувань, що я й намагався робити з огляду на складний психологічний стан респондента. ... Труднощі були й у тому, що через ознайомлення з історією респондента у мене склалося уже певне уявлення, що можна почути під час інтерв'ю, і я підготувався до цього: склав додаткові запитання. Але розповідь оповідача відрізнялася від того, чим він ділився відразу після повернення зі Сходу чи рік потому – був закритим і маломовним. ... Важливою була видозміна у спілкуванні з оповідачем після інтерв'ю. Бо [ім'я оповідача] був дуже говірким, яким я його вже давно не бачив» (Протокол-2). Через близькі взаємини й попереднє ознайомлення з історією оповідача інтерв'юер очікував почути більше, натомість отримав сухий наратив про досвід війни. Воїн виявив бажання говорити радше, щоб достукатися до зовнішнього світу, «спонукати когось щось змінити в цій державі», й зовсім не хотів заглиблюватися у пережите.

В часі запису увага інтерв'юера особливо загострена. Травматичні моменти є «невідповідними винятками» в лінійній структурі оповіді, прогалинами, яких не хочуть ворухити. Травма – це перелам оповіді. Змінюється стиль оповіді: оповідання (розповідь із послідовністю подій), коли доходить до травматичного пережиття минулого, переходить в іншу форму – опис певної події (як вже статичну структуру, при так званій «наративній блокаді») (Грінченко, 2004, с. 158). Зупинки в розповіді, стишення голосу, схвильованість, однотипні відповіді, різної тривалості паузи є сигналом для інтерв'юерів про можливе глибоке емоційне пережиття травматичного спогаду, потребу врахувати це в конкретний момент і в подальшому вибудовуванні діалогу. Важливо відчувати співрозмовників: коли вони змінилися чи насторожилися, то легко відпустити незручне запитання, а за нагоди чи наприкінці розмови знову повернутися, переформулювати вже задане раніше питання. Протягом всієї зустрічі потрібно пильнувати, наскільки далеко як інтерв'юери ми можемо зайти, щоб не перейти межі.

Дослідник / дослідниця: саморефлексія. Усна історія про нещодавнє – передусім історія вислухана. Глибоке слухання і спільна взаємодія з оповідачем стали потужним підходом до вивчення людського досвіду в часі кризи. Втім, працюючи з усною історією, ми не можемо обмежитися лише активним слуханням, для інтерв'юера важливі всі три рівні: активне і глобальне, але й також внутрішнє (слухання себе). Активне слухання найбільше прописане в методичній літературі. Воно передбачає єднання з оповідачем, повну сфокусованість на оповіді з постійним зоровим контактом, відповідну поведінку інтерв'юера щодо почутого, підкресленнях важливості оповіді, налагодженнях довіри між співрозмовниками. Активна позиція в часі запису – це вихід за межі лише уважного слухання, це прагнення зрозуміти оповідача, його / її міркування, з якими ми можемо й не погоджуватися, підкреслення цінності його / її історії. Глобальне ж слухання, своєю чергою, якісно виходить за рамки активного – дослідник реагує на мову тіла оповідача, перепад інтонацій та різної тривалості паузи, бачить невисловлене, ставить свої запитання, а, отримавши відповідь, прислухається до себе, щоб поставити наступне запитання.

Внутрішнє слухання, яке передбачає сфокусованість на собі, своїх думках і міркуваннях, у звичайному повсякденному діалозі неодмінно призведе до конфлікту. Втім, таке внутрішнє слухання (пасивне, звісно) корисне, коли аналізуємо себе як дослідника. Знана усна історикня Валері Йоу порушила проблему того, як «вберегтися» від себе, й запропонувала замислитися над такими запитаннями: Що я почуваю до цього наратора? Які подібності та розбіжності має ця міжособистісна ситуація щодо інших? Як мої упередження впливають на цей процес? З якими групами поза цим процесом я себе ідентифікую? Чому цей проєкт важливий для мене? У виборі тем та питань – які альтернативи я оминув? Чому обрав саме ці? Які ще можуть виникати інтерпретації? Чому я їх відкинув? Як впливає на мене це дослідження? І як вплине на нього моя реакція? (Томсон, 2008, с. 13–14). Далеко не всі ставлять собі ці запитання і пробують на них відповісти, ще менше намагаються їх вирішувати на практиці. Щобільше, пропонують інтерв'ювати себе (самоінтерв'ю) задля кращого розуміння співрозмовників та як одну зі стратегій етичного захисту (Pascoe Leahy, 2022). Досвід інсайдера неоціненний у розумінні стану опитуваних, питань, які вони точно не захочуть почути.

Дослідник може бути активним учасником останніх подій або лише їхнім свідком чи навіть противником, але в усіх випадках є обізнаним, а отже, краще розуміє ситуацію, ставить детальніші й глибші запитання, почувається впевненіше, але водночас не може встояти перед спокусою більше запитати, ніж вислухати. Влада в ситуації інтерв'ю перебуває на боці інтерв'юера, навіть якщо ідеал – рівний розподіл. Усні свідчення постають як наслідок зумисного «втручання» інтерв'юерів, які ініціюють той чи той усноїсторичний проєкт, визначають як дослідницькі завдання, так і конкретні запитання до оповідачів (яких теж самі обирають). Як далеко можемо заходити в пошуку чийось переживань, емоцій, цінностей? Чи є межі «відкриття» задля повноти дослідження? Чи користь від дослідження переважить можливу шкоду? Наскільки далеко можемо заходити в своїх питаннях щодо оповідачів, але й також щодо третіх осіб, яких згадують? Під час запису враховуємо бажання та емоції співрозмовників, але водночас пам'ятаймо про можливу шкоду, завдану іншим особам.

Зазвичай дослідники йдуть у поле, щоб зібрати достатньо матеріалу для подальшої наукової роботи. В проєктах ж про нещодавнє (як і в інших зрештою) вони однозначно вимушені цим поступитися задля безпеки самопочуття і фізичної безпеки своїх співрозмовників (і самих себе). Наратори, їхній захист завше буде пріоритетним перед здобуттям знань (див.: Pascoe Leahy, 2022). Дослідник зобов'язаний наперед бачити потенційну небезпеку, на яку наражає нараторів і себе також – і психологічну, і фізичну. Інтерв'юери повинні бути обережними, стикаючись із небажанням учасників про щось розповідати. Тобто тримати баланс між наданням голосу і безпекою. Або ж слухати водночас «головою і серцем»: бути налаштованим на розкриття тих чи тих тематичних сюжетів і зберігати емоційну проникливість щодо того, як наратор себе почуває (Pascoe Leahy, 2022). Це вимагає додаткових надзусиль від інтерв'юєрів. У розмові травма розкривається, її можна розкрити, але її ще треба «зшити»... Психолог докладає зусиль, щоб повернути співрозмовника до рівноваги, навіть якщо під час розмови піднімалися особливо важкі та болісні теми. Усні історики теж користуються правилом – не нашкодь. Але чи ми здатні зробити те, що роблять психологи? Очевидно, що ні. Усним історикам не варто братися за інтерв'ювання складних випадків, їх треба залишити на пророблення психотерапевтам. До того ж ми часто не знаємо докінця, що діється з нараторами після інтерв'ю. З емоціями, які «розбурхалися» під час оповіді, з пригаданими найбільш травматичними подіями людина нерідко залишається наодинці після запису. Усна історія не є терапією – навіть якщо сам процес може здаватися нараторам терапевтичним (Cramer, 2020, p. 205; Reynolds, 2012, p. 78–88). Втім, інтерв'ю однозначно може мати позитивний емоційний вплив на них (Yow, 2018, p. 33–41).

Ми досліджуємо незакінчені події, збираємо джерела і писатимемо про те, що ще триває. А чи таке дослідження має зворотний вплив на сучасне? Чи враховується це при його проведенні й подальшому опрацюванні? Як писати про спірні моменти? А як щодо історій, які «не вписуються» у сьогодення чи навіть йому «шкодять», піддають когось ризику переслідування? Як бути з матеріалами, які зараз недоречно публікувати, бо триває війна? Вочевидь, не всі історії зараз варто виносити в публічний простір.

Інтерв'юєр не може не мати емоцій до матеріалу або приховати їх. Чи ставимо ми перед собою запитання про мотивацію участі в певному проєкті? Чому ми обрали саме цю проблематику серед решти про нещодавнє? Чи можемо вказати якісь моральні чинники, які вплинули на наш вибір? У проєктах про нещодавнє ми записуємо зазвичай більше помітних, публічних свідків. Вони охоче співпрацюють, їхні погляди, позиція є і залишатимуться найбільш помітними. Внаслідок численних сучасних ініціатив документування подій останніх кількох років, а особливо після 24 лютого 2022 р., записаними будуть переважно герої і жертви. А як щодо пересічних свідків чи навіть супротивників, сторони «злочину»?

Історик-науковець має зберігати дистанцію щодо описуваних ним / нею подій і (анти)героїв дослідження. З одного боку, не можна уникнути доброти, симпатії, співпереживання до інших людей, а з іншого – голосу розуму, який каже відкласти емоції в науковій роботі. Втім, бути об'єктивним зовсім непросто в роботі з недавнім минулим, коли емоції витісняють раціональне мислення. Така об'єктивність дослідника може сприйнятися нараторами як холодність,

відстороненість, неухважність і призвести до закритості в розповіді. І навпаки, як повне співпереживання і співучасть, цілковите переключення на сторону наратора позначиться на інтерв'юванні? Як наша позиція впливатиме далі на роботу зі вже записаними спогадами, їхню інтерпретацію?

Під час інтерв'ювання ми є «на стороні» своїх співрозмовників, але буває, що після запису «охолоджуємося» або в роботі з іншими джерелами перестаємо погоджуватися з нараторами. Як бути з очікуваннями оповідачів? Як наші очікування і відповіді співвідносяться з очікуваннями та відповідями тих, хто бере участь у нашому дослідженні? Як бути з моральними зобов'язаннями перед ними? Люди, які нерідко вперше діляться з нами своїми історіями, очікують від нас більшого, ніж ми можемо їм дати. Нарешті, існує низка проблем, з якими стикається історик новітньої епохи, публікуючи свої дослідження та інтерпретації. Це, зокрема, труднощі дослідницького потрактування усних першоджерел, коли, на відміну від соціологів, працюємо з неанонімізованими особами, які, сподіваємося, належно відберуть те, що напишемо про їхній досвід. Історики свідомо зберігають суб'єктивність співрозмовників (персональні дані в бібліографічних посиланнях) – керуються міркуваннями, що історії оповідачів унікальні, а їхні розповіді є цінним документом (в усних архівах) для майбутніх дослідників (Schrag, 2007). Щобільше, приховуючи особу свідка, ми ніби підриваємо довіру до нього / неї, але насамперед – довіру до самого історика (Yow, 2015, р. 133–135). А як щодо відповідального використання записаних усних історій іншими дослідниками в майбутньому? Інтерв'юерам важко знехтувати відповідальним ставленням до оповідачів, які довірили їм свою історію, коли свідки залишаються перед їхніми очима під час опрацювання матеріалів усної історії. Такими ж є очікування і щодо інших дослідників (третьох осіб). Чи виправдаються ці сподівання?

Усні історики наперед готові поважати суб'єктивний і різний досвід людей, яких записуватимуть. Втім, треба визнати, що бути відкритими до багатьох варіантів того, «як усе може бути», значно легше, коли вивчаємо віддалене минуле. Слухаючи про історичні події, свідками яких ми не були, нам простіше розуміти суб'єктивність оповідачів, їхнє право на власну історію життя, навіть якщо це суперечить нашим знанням. Як бути, коли дослідник цілковито не підтримує поглядів співрозмовників про сучасне і навіть бачить там неправду? Йому / їй неприємно слухати і далі проводити інтерв'ю, він / вона не може перебороти себе і належно продовжувати та закінчити запис. Що тоді робити?

У проектах з усної історії про незавершене минуле дослідники мають переваги, додаткові можливості (краще обізнані про нещодавні події), але водночас підпадають під велике емоційне навантаження – хвиля емоцій, пережиття нараторів нависають над ними, непокидає відчуття безсилля перед стражданнями інших. Оповідач вперше розповідає про пережите, а інтерв'юер є першим свідком оповіді з високим ризиком вікарної (вторинної) травматизації¹³. Якщо раніше вважали, що

¹³ Вікарна травматизація приблизно пояснюється як трансформація внутрішнього досвіду дослідників або спеціалістів унаслідок співпереживання з постраждалими від травми, під впливом травматичного пережиття інших у поєднанні з відповідальністю чи зобов'язанням допомагати. Може викликати вигорання, безсоння, перепади настрою;

вікарній травматизації підпадають психотерапевти, які працюють із постраждалими від травми, то зараз твердять, що ризику вторинного травмування не уникнути нікому – всі, хто допомагає і працює з постраждалими від травми, наражаються на неї (медичні працівники, журналісти, ті, хто надає першу допомогу, священники та ін.). Тому емоційна підтримка потрібна не лише нараторам, але й інтерв'юерам (Jessee, 2017). Психотерапевти практикують нагляд – регулярні зустрічі з іншими фахівцями-колегами задля обговорення поточної роботи і проблем, що виникають, підтримки. В усній історії ж проводять зустрічі команди проєкту (найкраще один раз на тиждень), на які виносять як методологічні (запис інтерв'ю), технічні (дедлайни, питання, пов'язані з обладнанням), так і емоційні питання (складні ситуації, надання підтримки учасникам групи). В проєктах інтерв'ювання осіб, які особливо ризикують отримати травми, на такі зустрічі запрошують психолога.

Дослідження того, що відбувається «тут і зараз» вимагає більшого включення в середовище людей, з якими спілкуєшся. Спільний досвід інтерв'юерів і нараторів веде до налагодження зв'язків, розуміння з півслова. Але як щодо роботи в полі дослідника з травматичним досвідом, травмою війни? За дев'ять років російсько-української війни багато з нас має свій досвід її переживання, дуже різний досвід, нерідко «затертий» часом чи новою її фазою з лютого 2022 р. Наведу приклад інтерв'ювання в листопаді 2017 р. у Львові депортованого з Польщі в 1946 р. українця. Інтерв'юеркою була студентка факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, яка виконувала наукове завдання з курсу історії України. Вже після запису з'ясувалося, що дівчина вимушено виїхала з Донецька під обстрілами в червні 2014 р. Травматичний досвід переїзду інтерв'юерки й оповідача наклався. Вони виїжджали майже в тому самому віці й за схожих обставин. Зі слів дівчини, вона слухала оповідь про чужу дорогу з дому в невідоме і проживала свою. Інтерв'ю виявилось більш травматичним для інтерв'юерки, ніж наратора, який є публічною особою, неодноразово проговорював свій досвід примусової депортації.

Після повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р. усі (й наратори, й інтерв'юери) переживають надзвичайний час, кожен і кожна травмовані війною по-своєму. «Ця війна вбиває нас всіх, кожного по-своєму, хоча зовні ми можемо виглядати цілими і неушкодженими, але ми рухаємося тепер короткими перебіжками по житті, навіть на відкритому просторі, ми здригаємося від голосних звуків і наші маленькі діти, що мають досвід сидіння в підвалах під обстрілом, не плачуть від страху. Уже такими малими вони розуміють, що плач може коштувати життя», – ділилася Галина Крук, поетка, літературознавчиня й перекладачка, у своїй промові на відкритті поетичного фестивалю у Берліні в червні 2022 р. Водночас дедалі більше говориться про розриви і нерозуміння: «Війна робить прірву між тими, хто її досвідчив, і тими, хто знаходиться від неї на відстані, з кожним днем війни я бачу, що все важче і важче пояснювати людям назовні, що відчуваємо ми тут, усередині. Усе менше хочеться пояснювати. Ми говоримо дедалі незрозумілішою мовою, нам не до поезії. Коли в тебе чоловік на війні, одні родичі в жахливій

впливати на нашу поведінку вдома і серед колег. В інтерв'юерів можуть виникнути ті ж симптоми, що й в оповідачів: напруженість, депресія, сильна тривога та ін.

окупації на Херсонщині, а інші – під постійними обстрілами на Харківщині, коли ти мусиш постійно рахуватися із сиренами повітряної тривоги, бо після них часом прилітає і убиває, важко бути понад це». (Амеліна, 2022); «... війна об'єднує, так. Але вона і роз'єднує. Бо досвіди неспівмірні. Війна руйнує пропорції. Її “розподіл” божевільно випадковий. Хтось втратив коханих, а хтось ні. У когось ще є дім, а у когось уже ні. Хтось був на порозі смерті, а хтось ні. Хтось узяв чуже страждання в себе, а комусь байдуже. Це не розмаїття, це тріщини і прірви. Говорити крізь ці прірви вже є дуже складно. А буде ще складніше. Чи зможемо? Не знаю, але точно мусимо» (Єрмоленко, 2022).

Це новий для нас усіх досвід «через свою масштабність (в той чи інший спосіб травмованою є абсолютна більшість населення України) та глибину (після Другої світової війни на наших землях не вчинялися воєнні злочини такої жорстокості та повсюдності)» (Сливинський-2). Маємо справу не з індивідуальною, а з колективною травмою, тобто реакцією на травматичну подію, яка зачіпає не лише безпосередніх жертв, а й суспільство загалом. Подібно до того, як травма на індивідуальному рівні руйнує світоглядні уявлення про себе та своє становище в світі, так і колективна травма змінює те, як постраждалі сприймають світ і розуміють відносини між своїм середовищем та іншими. Глибину нашої колективної травми наразі виміряти неможливо. Травма війни буде з нами впродовж десятиліть: «... спільна травма є одним із найсильніших чинників, які впливають на форми колективної ідентичності. Іншими словами, ми, українці, вже ніколи не будемо такими, як раніше: ні в стосунках зі самими собою, ні у взаєминах з іншими» (Сливинський-2).

Отже, війна Росії проти України не розпочалася з повномасштабного вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р., війна триває з початку 2014 р. і з цього часу українські усні історики вже мають унікальний досвід документування війни, який треба проговорювати й аналізувати. Хвиля ініціатив у 2022 р. (і в наступні роки) зі запису свідчень очевидців стане частиною і продовженням дослідження російсько-української війни. Робота з незавершеним минулим поставила дослідників перед новими викликами – очевидними і такими, що оприявнилися лише в процесі тривання проекту. Це записи про досвіди, які перетікають і накладаються, тому тематичне / проблемне інтерв'ю якісно поступається біографічному, в якому розкривається світогляд і мотивація, мозаїка досвідів, глибина пережиття. Дещо змінені звичні в усній історії категорії співтворців інтерв'ю – оповідача та інтерв'юера, суттєві їхні вік і стать, проблемність охоплення вибірки, загострена увага до особи інтерв'юера з боку нараторів і навпаки – потреба інтерв'юерів якомога більше дізнатися про майбутнього співрозмовника на підготовчому етапі, продумана дослідницька етика. Процедура запису наративного (напівструктурованого) інтерв'ю не порушується, втім, інтерв'юери докладають набагато більше зусиль як активні слухачі, і такі записи є особливо виснажливими. Визначальною є взаємодія інтерв'юера та оповідача не тільки під час інтерв'ю, а навіть більше на підготовчому й завершальному етапах, після інтерв'ю.

«Свіжі» спогади, попри свої виразні переваги (реконструкційний потенціал; проговорення пережитого вперше, а відтак надання йому змісту; формування словника самоописання; змога вловити емоції й інтерпретації перш, ніж вони зміняться з часом і під впливом нових досвідів), ховають чимало небезпек. Фрагментарність

і уривчастість усних свідчень пояснюється пережитим стресом. Записи про нещодавне є більше документуванням свідчень, домінуванням монологу оповідача. У спогадах про нещодавні досвіди війни багато особистого і ще більше мовчання. Мовчання через небажання порушити найскладніші пережиття та почасти через незавершеність подій і тому обмежене їхнє узагальнення. Ведення таких інтерв'ю для дослідника – це обережне балансування між підтримкою нарративізації свідками пережитого й утриманням їх від надмірного поринання у важкі спогади, що надзвичайно складно. В записах про незавершене минуле важливим є внутрішнє бажання свідків розповідати, навіть більше – потреба вловити «вдалий» момент: не відразу після пережитого, але й не запізно, коли травма денаративізується. Попри те, що інтерв'ю однозначно може мати позитивний емоційний вплив на оповідачів і навіть здаватися їм терапевтичним процесом, усна історія не є терапією. Усним історикам не варто братися за інтерв'ювання складних випадків, їх треба залишити на пророблення з психотерапевтами. Загальною є загроза емоційного вигорання, вікарної (вторинної) травматизації дослідників. Усна історія незавершеного минулого актуалізує питання зворотного впливу таких досліджень на сьогодення, складність наукового аналізу записів і їхнього відкритого удоступнення. Автоетнографія стосується також морального чинника при ініціюванні проекту про сучасне, емоційної включеності, (не)виправданих очікувань оповідачів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Алексєєв-1: Алексєєв, М. [Максим]. (2022, 21 травня). Я чекав цієї фази війни. <https://www.facebook.com/max.alexeev.Sokura/posts/4858126157618603>

Алексєєв-2: Алексєєв, М. [Максим]. (2022, 15 червня). Як не крути, лежачи в спальнику, все-одно волонтериш, просто вже для свого підрозділу, а не на загал. <https://www.facebook.com/max.alexeev.Sokura/posts/4928660247231860>

Амеліна, В. [Вікторія]. (2022, 19 червня). Промова Halyna Kruk на відкритті великого поетичного фестивалю в Берліні. <https://www.facebook.com/amelina.victoria/posts/5342178422513101>

Аркуша, О. (2018). Те, що стає історією (Передмова). В О. Аркуша, М. Литвин (ред.), Г. Боднар, О. Лукачук, Л. Хлипавка (упоряд.), *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років*. Львів, 9–24.

Аркуша, О., Литвин, М. (ред.), Боднар, Г., Лукачук, О., Хлипавка, Л. (упоряд.). (2018). *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років*. Львів.

Боднар, Г. (2018). Не стільки вимагати, скільки досягати: волонтери на Євромайдані (листопад 2013 – лютий 2014 року). В О. Аркуша, М. Литвин (ред.), Г. Боднар, О. Лукачук, Л. Хлипавка (упоряд.), *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років*. Львів, 145–207.

Боднар, Г. (2021). «Сьогодні історія твориться в Україні». Усна історія і досвіди незавершених революції та війни: міркування про дискусійне і (не)очевидне. В Г. Грінченко (ред.), *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 31–57.

Грінченко, Г. (2004). Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами» Харківської області). В В. Кравченко (ред.), *Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник*, 6. Харків; Київ: Критика, 151–170.

Грінченко, Г. (2007). *Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження*. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Грінченко, Г. (2021). Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії. В Г. Грінченко (ред.), *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 15–27.

Грінченко, Г. (2022, 10 листопада). Етичні аспекти та роль усної історії під час війни. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=r00brZf6Zuc>

Диса, К. [Катерина]. (2022, 2 червня). *Про війну і емоції*. <https://www.facebook.com/kateryna.dysa/posts/10159725286914318>

Єрмоленко, В. [Володимир]. (2022, 2 червня). *Війна об'єднує, так. Але вона і роз'єднує*. <https://www.facebook.com/volodymyr.yermolenko/posts/10158805927158358>

Жадан, С. (2017, 29 грудня). Збите дихання історії. *ТСН*. <https://tsn.ua/blogi/themes/zhittya/zbite-dihannya-istoriyi-1075365.html>

Інтерв'ю з чоловіком, 1993 р. н., записане у м. Львові 7 листопада 2018 р. Інтерв'юєр Роман Курч. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. Михайла Грушевського Львівського національного університету ім. Івана Франка*.

Курлович, А. (2022, 22 травня). Як підтримати близьку людину на війні. Поради психологів. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/22/248756/>

Міністерство охорони здоров'я України. (2022, 12 березня). #МОЗ публікує інформує про прояви та лікування ПТСР – посттравматичного стресового розладу. <https://www.facebook.com/moz.ukr/posts/332174298936793>

Привалко, Т. (відп. ред.), Білобровець, О., Бондарук, Л., Ковтунович, Т., Привалко, Т. (уклад.). (2017). *Майдан від першої особи. Регіональний вимір* (Вип. 3: у 2 ч. Ч. 1: АР Крим – Луганська області). Київ: К.І.С.

Привалко, Т. (відп. ред.), Боднар, Г., Доброєр, О., Ковтунович, Т., Морозова, О., Стукалова, О. (уклад.). (2018). *Майдан від першої особи. Регіональний вимір* (Вип. 3: у 2 ч. Ч. 2: Львівська – Чернігівська області). Київ: К.І.С.

Протокол-1: Протокол інтерв'ю з чоловіком, 1958 р. н., записане у м. Львові 12 липня 2018 р. Інтерв'юєрка Софія Голуб. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. Михайла Грушевського Львівського національного університету ім. Івана Франка*.

Протокол-2: Протокол інтерв'ю з чоловіком, 1988 р. н., записане у с. Рясне-Руське Яворівського району Львівської області 26 травня 2018 р. Інтерв'юєр Ярослав Баштевич. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. Михайла Грушевського Львівського національного університету ім. Івана Франка*.

Розенталь, Г. (2008). Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. В В. Кравченко, Г. Грінченко (ред.), *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник* (Вип. 11–12: Усна

історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень). Харків: ТОВ «НТМТ», 42–58.

Славінська, І. (2014, 27 лютого). Посттравматичний синдром: поради психологів. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/health/2014/02/27/154476/>

Славінська, І. (2019, 16 березня). Сергій Жадан: «Новий роман про війну писатиму інакше». *Українська правда*. https://life.pravda.com.ua/culture/2019/03/16/236057/?fbclid=IwAR0fJz0bjr-Uy7WTjq_b_f4mYEN3kD0h1jkkUgJvtz7pZHeJelqA6zPYx-U

Сливинський-1: Сливинський, О. (2022, 24 квітня). Словник війни: від сміття до складу. *Читомо*. <https://chytomo.com/slovyk-vijny-vid-smittia-do-skladu/>

Сливинський-2: Сливинський, О. (2022, 12 червня). Як не перетворити Бучу на Діснейленд. *Українська правда*. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/slyv/62a60beaa5e18/>

Сливинський-3: Сливинський, О. [Остап]. (2022, 17 грудня). *Сьогодні у Варшаві презентували книжку «Війна 2022»*. <https://www.facebook.com/ostap.slyvynsky/posts/5824939677592091>

Стяжкіна, О. (2019). *Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років*. Київ: Дух і літера.

Терещук, Г. (2019, 4 січня). «Сьогодні історія твориться в Україні» – Мирослав Маринович про томос, вибори і війну. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/29690190.html>

Томсон, А. (2008). Чотири зміни парадигм в усній історії. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник* (Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень). Харків: ТОВ «НТМТ», 7–24.

Топольський, Є. (2012). *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації*. Київ: K.I.S.

BenEzer, G. (1999). Trauma Signals in Life Stories. In K. Rogers, S. Leydesdorff, G. Dawson (Ed.), *Trauma and Life Stories: International Perspective*. London: Routledge, 29–44.

Campbell, R. (2018). «We Were Basically Counselors»: The Unintended Emotional Duties of «Donut Dollies» in the Vietnam War. *Words and Silences, March (Oral History and Emotions)*. https://www.ioha.org/wp-content/uploads/2018/03/01_Campbell_IOHA_English.pdf

Cave, M., Sloan, S. M. (Eds.). (2014). *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis*. Oxford University Press.

Cramer, J. (2020). «First, Do No Harm»: Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect. *The Oral History Review*, 47/2, 203–213.

Filipkowski, P. (2006). Historia mówiona i wojna. In S. Buryła & P. Rodak (Eds.), *Wojna. Doświadczenie i zapis – nowe źródła, problemy, metody badawcze*. Kraków: Universitas, 13–35.

Filipkowski, P. (2015). Historia mówiona jako historia faktyczna albo jak «odantropologizować» opowieści o przeszłości? *Rocznik Antropologii Historii* (Nr 8: Antropologia i historia), 91–108.

Harding, J. (2014). Looking for Trouble: Exploring Emotion, Memory and Public Sociology: Inaugural Lecture, 1 May 2014, London Metropolitan University. *Oral History*, 42/2, 94–104.

- High, S. (Ed.). (2015). *Beyond Testimony and Trauma: Oral History in the Aftermath of Mass Violence*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Holmes, K. (2017). Does It Matter If She Cried? Recording Emotion and the Australian Generations Oral History Project. *Oral History Review*, 44/1. file:///C:/Users/HP/Downloads/Does_it_matter_if_she_cried_Recording_Em%20(1).pdf
- Hunt, N. (2010). Approaches to Understanding Trauma. In N. Hunt, *Memory, War and Trauma*. Cambridge University Press, 61–80.
- Jasper, J. (2011). Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 37, 285–303.
- Jessee, E. (2017). Managing Danger in Oral Historical Fieldwork. *The Oral History Review*, 44/2, 322–347.
- Każmierska, K., Waniek, K. (2020). *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda–technika–analiza*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Leydesdorff, S. (2011). *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*. Richardson, K. (trans.). Bloomington: Indiana University Press.
- Marshall Clark, M. (2020, April 16). Oral History of Disasters and Pandemics. *Oral History Master's Program Workshop Series*. Columbia University. <http://oralhistory.columbia.edu/calendar/oral-history-of-disasters-and-pandemics>
- Morgan, C., Perks, R., Stewart, M., Johnston, C. (2021, February 8). *Advice on Remote Oral History Interviewing during the Covid-19 Pandemic*. <https://www.ohs.org.uk/wp-content/uploads/2021/02/Advice-on-remote-interviewing-during-the-Covid-19-Pandemic-v.70D0A-FINAL.pdf>
- Pascoe Leahy, C. (2022). The Afterlife of Interviews: Explicit Ethics and Subtle Ethics in Sensitive or Distressing Qualitative Research. *Qualitative Research* (Vol. 22, Issue 5: Hierarchy and Inequality in Research: Practices, Ethics and Experiences), 777–794. <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/14687941211012924>
- Petril, A., Hasanović, H. (2020). *Voices from Srebrenica: Survivor Narratives of the Bosnian Genocide*. Jefferson, NC: McFarland.
- Portelli, A. (2003). What Makes Oral History Different. In R. Perks & A. Thomson (Ed.), *The Oral History Reader*. London; New York: Routledge, 63–74.
- Reddy, W. (2001). *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. New York: Cambridge University Press.
- Reynolds, R. (2012). Trauma and Relational Dynamics of Life-History Interviewing. *Australian Historical Studies*, 43/1 (*Biography and Life-Writing*), 78–88.
- Rolph, S., Atkinson D. (2010). Emotion in Narrating the History of Learning Disability. *Oral History*, 38/2, 53–63.
- Sandick, P. (2012). Speechlessness and Trauma: Why the International Criminal Court Needs a Public Interviewing Guide. *Northwestern Journal of International Human Rights*, 11/1, 105–125.
- Schrag, Z. (2007). Ethical Training for Oral Historians. *Perspectives on history*, 45/3. <https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/march-2007/ethical-training-for-oral-historians>
- Sylwia Urbańska, S., Jakub Gałęziowski, J., Patrycja Trzeszczyńska, P., & Anna Wylegała, A. (2022, Wrzesień 29). «Wojna, uchodźstwo i kryzys: etyka w projektach

badawczo-dokumentacyjnych». Seminar projektu «24.02.2022, 5 rano: Świadectwa wojny». *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=ol8WVfWUkCY>

Vaněk, M. (2017). Słuchać, poszukiwać, rozumieć. Nie tylko o dialogu interdyscyplinarnym i oral history. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 7, 103–117.

Yow, V. (2015). *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences. Third edition*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Yow, V. (2018). What can oral historians learn from psychotherapists? *Oral History*, 46/1, 33–41.

REFERENCES

Aliexsieiev, M. [Maksym]. (2022, Traven 21). Ya chekav tsiiei fazy viiny [Facebook status update]. <https://www.facebook.com/max.alexeev.Sokyr/posts/4858126157618603> (in Ukrainian).

Aliexsieiev, M. [Maksym]. (2022, Cherven 15). Yak ne kruty, lezhachy v spalnyku, vse-odno volonterysk, prosto vzhe dlia svoho pidrozdilu, a ne na zahal [Facebook status update]. <https://www.facebook.com/max.alexeev.Sokyr/posts/4928660247231860> (in Ukrainian).

Amelina, V. [Viktoriiia]. (2022, Cherven 19). Promova Halyna Kruk na vidkrytti velykoho poetychnoho festyvaliu v Berlini [Facebook status update]. <https://www.facebook.com/amelina.victoria/posts/5342178422513101> (in Ukrainian).

Arkusha, O. (2018). Te, scho staie istoriieiu (Peredmovva). In O. Arkusha & M. Lytvyn (Eds.), H. Bodnar, O. Lukachuk, L. Khlypavka (Comps.), *Pro hidnist. Volonterskyj rukh v Ukraini 2013–2017 rokiv*. Lviv, 9–24 (in Ukrainian).

Bodnar, H. (2018). Ne stilky vymahaty, skilky dosiahaty: volontery na Yevromajdani (lystopad 2013 – liutyj 2014 roku). In O. Arkusha & M. Lytvyn (Eds.), H. Bodnar, O. Lukachuk, L. Khlypavka (Comps.), *Pro hidnist. Volonterskyj rukh v Ukraini 2013–2017 rokiv*. Lviv, 145–207 (in Ukrainian).

Bodnar, H. (2021). «Sohodni istoriia tvorytsia v Ukraini». Usna istoriia i dosvidy nezavershenykh revoliutsii ta vijny: mirkuvannia pro diskusijne i (ne)ochevydne. In H. Hrinchenko (Ed.), *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit: zb. nauk. prats*. Kyiv: TOV «ART KNYHA», 31–57 (in Ukrainian).

Hrinchenko, H. (2004). Tekstualnyj analiz usno-istorychnoho svidchennia (na prykladi usnykh intervju z kolyshnimy «ostarbajteramy» Kharkivskoi oblasti). In V. Kravchenko (Ed.), *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyj zbirnyk*, 6. Kharkiv: Krytyka, 151–170 (in Ukrainian).

Hrinchenko, H. (2007). *Usna istoriia: Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii doslidzhennia: Dlia studentiv i aspirantiv*. Kharkiv: Kharkivskyj natsionalnyj universytet im. V. N. Karazina (in Ukrainian).

Hrinchenko, H. (2021). Pytannia, naratyvy, interpretatsii: usna istoriia iak mystetstvo balansu i vzaiemodii. In H. Hrinchenko (Ed.), *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit: zb. nauk. prats*. Kyiv: TOV «ART KNYHA», 15–27 (in Ukrainian).

Hrinchenko, H. (2022, Lystopad 10). Etychni aspekty ta rol usnoi istorii pid chas vijny. [Video]. <https://www.youtube.com/watch?v=r00brZf6Zuc> (in Ukrainian).

Dysa, K. [Kateryna]. (2022, Cherven 2). *Pro viinu i emotsii* [Facebook status update]. <https://www.facebook.com/kateryna.dysa/posts/10159725286914318> (in Ukrainian).

Yermolenko, V. [Volodymyr]. (2022, Cherven 2). *Viina obiednuie, tak. Ale vona i roziednuie* [Facebook status update]. <https://www.facebook.com/volodymyr.yermolenko/posts/10158805927158358> (in Ukrainian).

Zhadan, S. (2017. Hruden 29). Zbyte dykhannia istorii. *TSN*. <https://tsn.ua/blogi/themes/zhittya/zbite-dihannya-istoriyi-1075365.html> (in Ukrainian).

Kurlovych, A. (2022. May 22). Yak pidtrymaty blyzku liudynu na vijni. Porady psykholohiv. *Ukrainska pravda*. <https://life.prawda.com.ua/society/2022/05/22/248756/> (in Ukrainian).

Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy (2022, Berezen 12). #MOZ publikuie informuie pro proiavy ta likuvannia PTSR – posttravmatychnoho stresovoho rozladu [Facebook status update]. <https://www.facebook.com/moz.ukr/posts/332174298936793> (in Ukrainian).

Pryvalko, T. (Ed.), Bilobrovets, O., Bondaruk, L., Kovtunovych, T. & Pryvalko, T. (Comps.). (2017). *Majdan vid pershoi osoby. Rehionalnyj vymir* (Vyp. 3: u 2 ch. Ch. 1: AR Krym – Luhanska oblasti). Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian).

Pryvalko, T. (Ed.), Bodnar, H., Dobroer, O., Kovtunovych, T., Morozova, O. & Stukalova, O. (Comps.). (2018). *Majdan vid pershoi osoby. Rehionalnyj vymir* (Vyp. 3: u 2 ch. Ch. 2: Lvivska – Chernihivska oblasti). Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian).

Protokol interviu z cholovikom, 1958 r. n., zapysane u m. Lvovi 12 lypnia 2018 r. Interviuerka Sofiia Holub. [Interview]. *Arkhiv Tsentru usnoi istorii ta biohrafistyky pry kafedri novitnoi istorii Ukrainy im. Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Franka* (in Ukrainian).

Protokol interviu z cholovikom, 1988 r. n., zapysane u s. Riasne-Ruske Yavorivskoho raionu Lvivskoi oblasti 26 travnia 2018 r. Interviuer Yaroslav Bashtevych. [Interview]. *Arkhiv Tsentru usnoi istorii ta biohrafistyky pry kafedri novitnoi istorii Ukrainy im. Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Franka* (in Ukrainian).

Rozental, H. (2008). Tsiliuscha diia rozpovidannia istorij: do pytannia pro umovy rozpovidannia istorij u konteksti doslidzhennia ta terapii. In V. Kravchenko, H. Hrinchenko (Ed.), *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyj zbirnyk*, (11–12 Usna istoriia v sotsialno-humanitarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen). Kharkiv: TOV «NTMT», 42–58 (in Ukrainian).

Slavinska, I. (2014. Liutyi 27). Posttravmatychnyj syndrom: porady psykholohiv. *Ukrainska pravda*. <https://life.prawda.com.ua/health/2014/02/27/154476/> (in Ukrainian).

Slavinska, I. (2019. Berezen 16). Serhij Zhadan: «Novyj roman pro vijnu pysatymu inakshe». *Ukrainska pravda*. https://life.prawda.com.ua/culture/2019/03/16/236057/?fbclid=IwAR0fJz0bjr-Uy7WTjq_b_f4mYEN3kD0h1jkkUgJvtz7pZHeJelqA6zPYx-U (in Ukrainian).

Slyvynskyj, O. (2022. Kvitnen 24). Slovnyk vijny: vid smittia do skladu. *Chytomo*. <https://chytomo.com/slovnyk-vijny-vid-smittia-do-skladu/> (in Ukrainian).

Slyvynskij, O. (2022. Cherven 12). Yak ne peretvoryty Buchu na Disnejlend. *Ukrainska pravda*. <https://blogs.prawda.com.ua/authors/slyv/62a60beaa5e18/> (in Ukrainian).

Slyvynskiy, O. [Ostap]. (2022, Hruden 17). *Sohodni u Varshavi prezentuvaly knyzhku «Viina 2022»* [Facebook status update]. <https://www.facebook.com/ostap.slyvynsky/posts/5824939677592091> (in Ukrainian).

Stiazhkina, O. (2019). *Styhma okupatsii: Radianski zhinky u samobachenni 1940-kh rokiv*. Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).

Tereschuk, H. (2019. Sichen 4). «Sohodni istoriia tvorytsia v Ukraini» – Myroslav Marynovych pro tomos, vybory i vijnu. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/29690190.html> (in Ukrainian).

Tomson, A. (2008). Chotyry zminy paradyhm v usnij istorii. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyj zbirnyk*. (Vyp. 11–12: Usna istoriia v sotsialno-humanitarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen). Kharkiv: TOV «NTMT», 7–24 (in Ukrainian).

Topolskyi, Ye. (2012). *Yak my pyshemo i rozumiiemo istoriiu. Taiemnytsi istorychnoi naratsii*. Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian).

BenEzer, G. (1999). Trauma Signals in Life Stories. In K. Rogers, S. Leydesdorff, G. Dawson (Eds.), *Trauma and Life Stories: International Perspective*. London: Routledge, 29–44 (in English).

Campbell, R. (2018). «We Were Basically Counselors»: The Unintended Emotional Duties of «Donut Dollies» in the Vietnam War. *Words and Silences, March (Oral History and Emotions)*. https://www.ioha.org/wp-content/uploads/2018/03/01_Campbell_IOHA_English.pdf (in English).

Cave, M., & Sloan, S. M. (Eds.). (2014). *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis*. Oxford University Press (in English).

Cramer, J. (2020). «First, Do No Harm»: Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect. *The Oral History Review*, 47/2, 203–213 (in English).

Filipkowski, P. (2006). Historia mówiona i wojna. In S. Buryła & P. Rodak (Eds.), *Wojna. Doświadczenie i zapis – nowe źródła, problemy, metody badawcze*. Kraków: Universitas, 13–35 (in Polish).

Filipkowski, P. (2015). Historia mówiona jako historia faktyczna albo jak «odantropologizować» opowieści o przeszłości? *Rocznik Antropologii Historii* (Nr 8: Antropologia i historia), 91–108 (in Polish).

Harding, J. (2014). Looking for Trouble: Exploring Emotion, Memory and Public Sociology: Inaugural Lecture, 1 May 2014, London Metropolitan University. *Oral History*, 42/2, 94–104 (in English).

High, S. (Ed.). (2015). *Beyond Testimony and Trauma: Oral History in the Aftermath of Mass Violence*. Vancouver: University of British Columbia Press (in English).

Holmes, K. (2017). Does It Matter If She Cried? Recording Emotion and the Australian Generations Oral History Project. *Oral History Review*, 44/1. [file:///C:/Users/HP/Downloads/Does_it_matter_if_she_cried_Recording_Em%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/HP/Downloads/Does_it_matter_if_she_cried_Recording_Em%20(1).pdf) (in English).

Hunt, N. (2010). Approaches to Understanding Trauma. In N. Hunt, *Memory, War and Trauma*. Cambridge University Press, 61–80 (in English).

- Jasper, J. (2011). Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 37, 285–303 (in English).
- Jessee, E. (2017). Managing Danger in Oral Historical Fieldwork. *The Oral History Review*, 44/2, 322–347 (in English).
- Kaźmierska, K., & Waniek, K. (2020). *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda–technika–analiza*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego (in Polish).
- Leydesdorff, S. (2011). *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*. (K. Richardson, Trans.). Bloomington: Indiana University Press (in English).
- Marshall Clark, M. (2020, April 16). Oral History of Disasters and Pandemics. *Oral History Master's Program Workshop Series. Columbia University*. <http://oralhistory.columbia.edu/calendar/oral-history-of-disasters-and-pandemics> (in English).
- Morgan, C., Perks, R., Stewart, M., & Johnston, C. (2021, February 8). Advice on Remote Oral History Interviewing during the Covid-19 Pandemic. <https://www.ohs.org.uk/wp-content/uploads/2021/02/Advice-on-remote-interviewing-during-the-Covid-19-Pandemic-v.70D0A-FINAL.pdf> (in English).
- Pascoe Leahy, C. (2022). The Afterlife of Interviews: Explicit Ethics and Subtle Ethics in Sensitive or Distressing Qualitative Research. *Qualitative Research* (Vol. 22, Issue 5: Hierarchy and Inequality in Research: Practices, Ethics and Experiences), 777–794. <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/14687941211012924> (in English).
- Petrl, A., & Hasanović, H. (2020). *Voices from Srebrenica: Survivor Narratives of the Bosnian Genocide*. Jefferson, NC: McFarland (in English).
- Portelli, A. (2003). What Makes Oral History Different. In R. Perks & A. Thomson (Ed.), *The Oral History Reader*. London; New York: Routledge, 63–74 (in English).
- Reddy, W. (2001). *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. New York: Cambridge University Press (in English).
- Reynolds, R. (2012). Trauma and Relational Dynamics of Life-History Interviewing. *Australian Historical Studies*, 43 (1) (*Biography and Life-Writing*), 78–88 (in English).
- Rolph, S., & Atkinson, D. (2010). Emotion in Narrating the History of Learning Disability. *Oral History*, 38/2, 53–63 (in English).
- Sandick, P. (2012). Speechlessness and Trauma: Why the International Criminal Court Needs a Public Interviewing Guide. *Northwestern Journal of International Human Rights*, 11/1, 105–125 (in English).
- Schrag, Z. (2007). Ethical Training for Oral Historians. *Perspectives on history*, 45/3. <https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/march-2007/ethical-training-for-oral-historians> (in English).
- Sylwia Urbańska, S., Jakub Gałęziowski, J., Patrycja Trzeszczyńska, P., & Anna Wylegała, A. (2022, 29 września). «Wojna, uchodźstwo i kryzys: etyka w projektach badawczo-dokumentacyjnych». Seminar projektu «24.02.2022, 5 rano: Świadcstwa wojny». [Video]. <https://www.youtube.com/watch?v=ol8WVfWUkCY> (in Polish).
- Vaněk, M. (2017). Słuchać, poszukiwać, rozumieć. Nie tylko o dialogu interdyscyplinarnym i oral history. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 7, 103–117 (in Polish).
- Yow, V. (2015). *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences. Third edition*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield (in English).
- Yow, V. (2018). What can oral historians learn from psychotherapists? *Oral History*, 46/1, 33–41 (in English).

Halyna BODNAR*PhD (History)**Associate Professor**M. Hrushevskyy Department of Contemporary History of Ukraine**I. Franko National University of Lviv**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>**e-mail: halyna.bod@gmail.com*

**ORAL HISTORY OF REVOLUTION, WAR
AND VOLUNTEERING IN UKRAINE:
HOW TO WORK WITH THE UNFINISHED PAST**

The article analyzes the key points of the technique of recording interviews from the unfinished past (when interviewing participants of the Revolution of Dignity, the Russian-Ukrainian war, volunteers) and working with traumatic experiences, the importance of research self-reflection is considered. The initiatives of recording «here and now» arose almost immediately in 2014, and in a few years the first experience of such interviews was gained and considerable (admittedly heterogeneous) source material was collected, which qualitatively distinguishes oral history in Ukraine against the background of the region. Discussions about the methodology, expediency and risks of such records, (not) delineating them as oral history unfolded just in 2022, after the full-scale invasion of Russian troops. It is claimed that in records about the recent it is important to be guided by the internal willingness of witnesses to tell, to understand the different potential of biographical and thematic narrative (semi-structured) interviews, the slightly changed categories of both co-creators of oral history – the narrator and the interviewer, the problematic nature of comprehensiveness and compliance with the sample, the greater importance of the interaction of researchers and narrators at the preparatory stage and after the interview than at the recording itself. Conducting such interviews is a difficult and careful balancing act between supporting the witnesses' narrativization of what they experienced and keeping them from excessively immersing themselves in difficult memories. From research practice, we can talk about the importance of the «successful» moment of interviewing: not immediately after the experience, but not too late, when the trauma is denarrativized and becomes an «absent» experience. An interview can have a positive or negative emotional impact on the narrators, there is no such thing as a neutral impact. Even though the interview process itself may seem therapeutic, oral history is not therapy. Oral history studies of the unfinished past actualize the issues of self-reflexivity and self-ethics of researchers, in particular the need for them to be aware of risks (moral and physical) in relation to narrators, interviewers and third parties, different positions of insider and outsider researchers, the problematic nature of the research analysis of such records and their accessibility.

Keywords: oral history, the unfinished past, recording interview, the Russian-Ukrainian war, volunteering, the Revolution of Dignity, traumatic experiences, research self-reflection.